

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

Г. Х. САРКИСЯН

О ПУТЯХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО
РАЗВИТИЯ ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1962

1(47.925)
21-25
h2
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՊԱՏՄԱՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

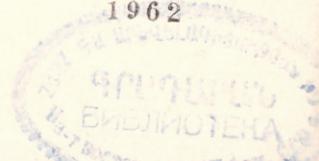
Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1672

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ

1962

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական խառնուրդի որոշմամբ

Ներկա աշխատությունը նվիրված է հին Հայաստանի (մինչև մ. թ. V դար) սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի և նրա զարգացման առանցքային մի քանի հարցերի ուսումնասիրմանը: Ի մի հավաքելով աղբյուրների մատակարարած սուղ տվյալները և դրանք դիտելով Հայաստանին սահմանակից ու նրա հետ սերտ կապված ստրկատիրական երկրների (Փոքր Ասիա, Միջագետք, Պարսկաստան) սոցիալ-տնտեսական միջավայրում, հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ Հայաստանի զարգացման ուղին այդ երկրների զարգացման հետ նմանություն հայտարարելով հանդերձ, տնեցել է նաև իր որոշակի առանձնահատկությունները: Աշխատությունն ավարտվում է հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի պրոբլեմի հետագա ուսումնասիրման հեռանկարների քննարկմամբ:

Հին Հայաստանի պատմության աղբյուրները միջնադարյան Հայաստանի պատմության աղբյուրների հետ համեմատելիս աչքի է զարնում մի էական տարբերություն: Առաջ ու հարուստ հայ պատմական գրականությունը սկիզբ է առնում մեր թվականության V դարից, հայկական մատենագրությունից ծագման ժամանակներից: Միջնադարի պատմաբաններին այն մատակարարում է այնպիսի տվյալներ, որոնց հանդեպ դաշկանում է Հայաստանի պատմության այդ ժամանակաշրջանին վերաբերող օտարաբան, թեկուզ և շատ արժեքավոր, աղբյուրների նշանակությունը: Նախընթաց, մինչև IV—V դարն ընկած ժամանակաշրջանը հակառակ պատկերն է ներկայացնում: Այստեղ առաջին պլանում հանդես է գալիս օտարաբան՝ ինթական, ասորեստանյան, ուրարտական, հին-ուարսկական, առանձնապես հունական ու լատինական, ինչպես նաև ասորական, պահլավական և այլ աղբյուրների խումբը, կազմելով այն նյութը, որով հիմնականում վերարտադրվում է հին Հայաստանի պատմությունը: Իհարկե, այդ գործում նշանակալի է նաև աղբյուրների մյուս, տեղական, հայկական խումբը (վաղ միջնադարի հայ հեղինակների տեղեկությունները հեռավոր անցյալի մասին և հնագիտական ու վիճագրական ոչ հարուստ նյութ), որը զնալով աճում է, բայց, այնուամենայնիվ, առայժմ մնում է երկրորդական դերում:

Հեշտ է պատկերացնել, թե որքան տարարնույթ է միջնադարին և հեռավոր անցյալին վերաբերող աղբյուրներից ելնող ինֆորմացիան: Առաջին դեպքում, բազմաթիվ լինելով առավելապես ներքին աղբյուրներից, այն բազմակողմանի կերպով բնութագրում է հայ հասարակության ներքին կառուցվածքը,

այն է՝ ֆեոդալական հասարակարգը: Նրկորդ դեպքում, ելնելով մեծ մասամբ արտաքին աղբյուրներից, այն պատկերացում է տալիս գլխավորապես արտաքին քաղաքական պատմության մասին, անխուսափելիորեն ստվերի մեջ թողնելով Հայաստանի ներքին կյանքի բնագավառը, նրա հասարակարգը:

Հին Հայաստանի հասարակարգի ուսումնասիրության՝ ինֆորմացիայի այդ տարբերությամբ բնորոշվող դժվարությունները նրա առաջին հետազոտողներին բնականաբար ստիպում էին Հայաստանի ֆեոդալական կարգերի մասին ավելի ուշ սովյալների հիման վրա ստեղծված պատկերացումները տեղափոխելու և տարածելու նաև հին ժամանակաշրջանի վրա: Վերջինիս մասին պահպանված, այն ժամանակ դեռևս բավարար չափով շուտումնասիրված աղբյուրի տեղեկությունները հարմարեցվում էին այդ պատկերացումներին: Հենց այդպես էլ վարվել է Նիկողայոս Ադոնցը, որին է պատկանում հայկական ֆեոդալիզմի էություն մեջ թափանցելու առաջին լուրջ և հաջողված փորձը¹:

Այսպես, հայկական ֆեոդալիզմի իր ընդարձակ բնութագիրը Ն. Ադոնցը ներածում է հետևյալ խոսքերով. «Այժմ անցնենք մեր կողմից ուսումնասիրվող երևույթի քննությանը այն փուլում, որում նրան հանդիպեց հայկական մատենագրությունը և որը մեզ ex silentio բազա ծառայեց դեպի հեռավոր անցյալը կատարած նախընթաց էքսկուրսիաների ժամանակ»²:

¹ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, СПб, 1908, էջ 453—493: Հասկանալի է, որ Ն. Ադոնցը իր դատողությունների և բնութագրերի մեջ զուրո չի դալիս հասարակության քաղաքական ու իրավական ինստիտուտների սահմանները: Որպես ըուրժուական պատմագրության ներկայացուցչի՝ «ֆեոդալիզմը» նրա համար բնավ էլ արտագրության եղանակ չէ, այլ լոկ քաղաքական կազմակերպության որոշակի ձև, որը պարունակում է, օրինակ, այնպիսի տարրեր, ինչպիսիք են հիերարխիան, վասալիտետը, պետության քաղաքական մասնատվածությունը, այնուհետև, որոշակի իրավավիճակը հողատիրության մեջ, և այլն:

² Նույն տեղում, էջ 452:

Այդ «դեպի հեռավոր անցյալը էքսկուրսիաներում» Ն. Ադոնցը ֆեոդալական կարգերի մասին իր պատկերացումը անցյալի վրա տարածելու հնարավորության հիմնավորումներ է որոնում: Ըստ նրա, դրանցից գլխավորն է Հայաստանի տերիտորիալ բաժանման մասին Պլինիոս Ավագի հայտնի հաղորդումը: Հայաստանը, ասում է Պլինիոսը, «բաժանվում է պրեֆեկտուրաների, թվով 120, որոնց անվանում են ստրատեգիաներ, ունեն բարբարոսական անվանումներ: Նրանցից մի քանիսը մի ժամանակ, հավանորեն, եղել են առանձին թագավորություններ» (Nat. hist., VI, 9): Այդ ստրատեգիաները, Ն. Ադոնցի կարծիքով, վարչական բնույթ չէին կրում և ներկայացնում էին «տիրակալական իշխանություններ, թեկուզ դրանց զարգացման սկզբնական փուլում»: Նրանց կարգավորումը և որոշակի սիստեմի բերելը՝ Ն. Ադոնցը վերագրում է Տրդատ I-ին: Արդարև, Ադոնցը Պլինիոսի վկայությունը տեղավորում է կանխակալ պատկերացումների պրոկրուտյան մահճում: Չէ որ Պլինիոսի գործածած երկու տերմիններն էլ՝ և լատիներեն praefectura-ն, և հունարեն στρατηγία-ն, նշանակությունների ինչպիսի գամմա էլ տրված լիներ նրանց հնում որպես տերիտորիալ միավորների, ոչ մի դեպքում չեն կարող մեկնաբանվել այլ կերպ, քան վարչական տերիտորիալ միավորի այս կամ այն տարատեսակ, չեն կարող մեկնաբանվել որպես տիրույթ, իշխանություն:

Ն. Ադոնցը, լինելով կլասիկ լեզուների հիանալի մասնագետ, անշուշտ գիտակցում էր այդ: Դրա համար նա վկայաբերում է «կլասիկների բառագործածության անճշգրտությունը» և ջանում համոզել, որ Պլինիոսի հիշատակած «ստրատեգիան» ամենևին էլ ստրատեգիա չէր, և հայտնի չէ թե ինչ էր: «Ինչ էլ են ներկայացնում հիշյալ բաժանումները, — գրում է նա, — ինչո՞ւ նրանք կոչվում էին ստրատեգիա, այնքան էլ պարզ չէ: Օտարերկրյա ծագում ունեցող բաժանումների նկատմամբ կլասիկների բառագործածությունը աչքի չի ընկնում ճշգրտությամբ»¹: Անհաջող փորձ, որովհետև «կլասիկների

¹ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 434.

բառագործածութիւնը» այստեղ դեր չի խաղում, խոսքը ամենին էլ այն մասին չէ, թե կլասիկները ինչպես էին անվանում Հայաստանի տերիտորիալ միավորները, այլ այն մասին, որ դրանք բուն Հայաստանում անվանվում էին ստրատեգիաներ (տե՛ս Պլինիոսի տեքստը): Հենց այդ պատճառով էլ Պլինիոսը «ստրատեգիա» բառը պարզաբանում է «պրեֆեկտուրա» բառով: Այն, որ Պլինիոսը նաև տվյալ կոնկրետ դեպքում այս վերջին տերմինը գործածել է նրա ճշգրիտ նշանակութամբ, բարեբախտաբար հաստատվում է հենց տեղում, այդ նույն հաստատում՝ այդ տերմինին (իսկ դրա հետ միասին նաև «ստրատեգիա» տերմինին) նա հակադրել է *regnum* — «թագավորութիւն», «իշխանութիւն» տերմինը, որով էլ ավելի է ընդգծվում «պրեֆեկտուրա» տերմինի, որպես վարչական միավորի, նշանակութիւնը: Ահա՛ որտեղ պետք է խոսվեր «կլասիկների բառագործածութիւն» մասին¹:

¹ Ն. Ազոնցի մյուս նկատառումը այն մասին, թե այդ տերիտորիալ միավորները ծագել են մասնավոր նախաձեռնութիւնից անկախ, թե «առաջին Աքշակունու կարելի է վերադրել լոկ նրանց կարգավորումը և որոշ սիստեմի բերելը» — կարելի է ընդունել, եթե նա այդ նկատառումը ևս չծառայեցներ իր այն գաղափարին, որ ստրատեգիաները եղել են տիրույթներ: Բայց չէ՞ որ վարչական միավորները ևս չեն ծագում տիրակալի քմահաճույքով: Նրանք իրենց հիմքն ունեն բնական սահմաններում, էթնիկական և այլ պայմաններում: Մասնավորապես, ստրատեգիաների եզրագծերը, անկասկած, որոշում էին Հայկական լեռնաշխարհը մասերի բաժանող բնական սահմաններով, գրեթե անխառն, լեռնաշղթաներով, ուստի կարելի է չտարակուսել, որ հետագային շատ ֆեոդալական իշխանութիւններ տերիտորիայով համընկնում էին նախկին ստրատեգիաների հետ:

Վերջապես, ստրատեգիաների հետ կապված մի հարց ևս: Իրո՞ք նրանց հիմնադիրը եղել է Տրդատ Լ-ը, որ սկսեց թագավորել մեր թլլ-դաշնութիւն 66 թ.: Ձէ՞ որ Պլինիոսը մահացել է դրանից միայն 13 տարի հետո՞ մ. թ. 77 թ.: Եթէ է նա դրել Հայաստանի ստրատեգիաների մասին Փոսեյ 66 թ. ավելի առաջ, իսկ եթե ավելի ուշ, ապա կկարողանա՞ր նա արդյոք իր հաղորդման մեջ արտացոլել այդ սեֆորմը, եթե իսկապես այն կատարված լինէր նշված ժամանակամիջոցում: Մեզ քիչ հավանական է թվում այդ: Ամենից հավանականն այն է, որ համապատասխան սեֆորմը անց է կացվել ավելի վաղ: Արտաշեսյաններ

ն. Ազոնցը Տրդատ Լ-ի ժամանակին է վերագրում նաև նախարարութիւն, որպես ֆեոդալական ինստիտուտի, կազմավորումը: Նախարարները, նրա կարծիքով, իրենց հողերում սկզբնապես հանդիսանում էին թագավորի կողմից կարգված կառավարչի և ժառանգական տիրոջ զուգակցութիւն: Ազոնցը, անկասկած, միանգամայն ճիշտ է նշմարել նախարարութիւնը որոշիւն քաղաքական կողմը նրա զարգացման վաղ և տալովում, բայց շտապել է նրան տալ նաև սոցիալական, այն է՝ ֆեոդալական գոնավորում, և այդ այն պարզ պատճառով, որ դասակարգային, բնեռացված, կամ, ինչպես նա ինքն էր արտահայտվում, «արիստոկրատացված» հասարակութիւնը գոյացման այլ ուղի, քան ֆեոդալացումը, նա չգիտեր, գոնե արեւելյան երկրների համար:

Հին Հայաստանում թագավորական և նախարարական հողատիրութիւն ինստիտուտի զարգացումը այն ֆոնն է, որի վրա հասակ կերպով տրվաղծվում է և՛ տերիտորիալ միավորների, և՛ նրանց կառավարիչների՝ նախարարների իսկական բնույթը¹: Հելլենիստական ժամանակաշրջանում թագավորա-

ժամանակաշրջանում և, եթե այդպես է, հենց Արտաշես Լ-ի ժամանակ (մ. թ. ա. 11 դարի առաջին կեսին), ի թիվս այն բազմաթիվ վերափոխումների, որոնք ձեռնարկվել էին գալիորեն ընդարձակված պետութիւն կառավարման ավելի կուս կազմակերպման պահանջի հետևանքով (տես ներքեում, էջ 66): Հարցի նման լուծման օգտին են խոսում նաև այլ նկատառումներ՝ որ Արտաշեսը, մինչև թագավորելը, եղել է սելեկյան ստրատեգ (ստրատեգիայի կառավարիչ), որ Հայաստանի հարևան Կապադոկիան, գեոս Ստրաբոնի հաղորդման համաձայն, նույնպես կազմված էր ստրատեգիաներից (XII, 1, 4) և այլն:

¹ Իրանպետ Վ. Հենիքը Քորասանի նորագոյուտ պարթևական մի արձանագրութիւն հիման վրա նորերս վերջնականապես պարզել է Շախարարք տերմինի ստուգաբանութիւնը, որպես ընտ, ով ունի իշխանութիւն, առաջին տեղը, պետք, ընդ որում այդ արձանագրութիւնը մեջ Շախարարք բառը հանդես է գալիս «ստրատեգ» բառի հոմանիշ: Այսպիսով, հաստատվում է նաև նախարար և ստրատեգ տերմինները հայերեն զործածութիւն մեջ մի ժամանակ նույնպես համազոր լինելու վերաբերյալ եզրակացութիւնը, որը ըստում է Փավստոս Բուզանդի աշխատ-

Այան հողերի կազմի մեջ էր մտնում հայկական պետության տերիտորիայի մեծագույն մասը, այլ կերպ ասած, Հայաստանը այդ տեսակետից բացառություն չէր կազմում հելլենիստական աշխարհի մյուս երկրների շարքում¹: Հետագայում տեղի ունեցավ թագավորական հողային ֆոնդի աստիճանական, սկզբում դանդաղ, այնուհետև ավելի ու ավելի սրընթաց «քայլաշրջան», որի հաշվին աճեց քաղաքային², տաճարական³ և, շտանձնագետ, նախարարական հողատիրությունը: IV դարում հողերի հիմնական զանգվածը արդեն պատկանում էր եկեղեցուն և նախարարական տներին, որոնք սողոսկել էին նույնիսկ արքունական տիրույթների բուն սիրտը՝ Այրարատ նահանգը: Թագավորի կողմից նախարարներին և եկեղեցուն արված հողային նվիրատվությունների մասին աղբյուրներում (Ագաթանգեղոս, Փավստոս Բուզանդ, Մովսես Խորենացի, Ապարանի հունարեն արձանագրություն) հանդիպող բազմաթիվ տեղեկությունները ցույց են տալիս այն ուղիներից մեկը, որոնցով հողերը դուրս էին գալիս թագավորի ձեռքից: Այդ տեղեկություններն ասես հանրագումարի են բերված այն պատասխանի մեջ, որ ներսես կաթողիկոսը (IV դարի կեսերին) ավել է թագավորից դժգոհ, դանդատով իր մոտ եկած նախարարներին. «...ամենքեան դուք կեցեալ էք յազգէդ Արշակունոյ. ոմանք ի ձէնջ դաւառատեարք լեալ ի նոցանէն,

և ոմանք մեծամեծք աշխարհաց, ոմանք աւագ աւագ աւանաց, դեղից և դանձուց տեարք լեալ էք և պէսպէս դաստակերտացն» (Փավստոս Բուզանդ, IV, 51):

Ադոնցի հարթած ուղիով են ընթացել նաև Հ. Մանանդյանը և մի շարք այլ հետազոտողներ, Հայաստանում ֆեոդալիզմի սկիզբը վերագրելով տարբեր ժամանակներին՝ մինչև արտական ժամանակաշրջանից մինչև Տիգրան II-ի դարաշրջանը¹:

Սակայն հին Հայաստանի հասարակարգի բուն դեմքը երևան բերելու ձգտումը անխուսափելիորեն պետք է հանդեպներ այդ տեսակետի վերանայմանը, և Ս. Տ. Երեմյանը առաջ քաշեց ու մի շարք հոգվածներում հիմնավորեց մի նոր տեսակետ²:

Ս. Երեմյանը հանդեպ հին Հայաստանի հասարակարգի ստրկատիրական բնույթի վերաբերյալ եզրակացության և ավելի նրա զարգացման հետևյալ պարբերացումը. համայնաստրկատիրական ժամանակաշրջան (VII—IV դդ. մ. թ. ա.), ստրկատիրական էկոնոմիկայի ծաղկման ժամանակաշրջան

¹ Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում (Արշակունիների և մարգարությունների շրջանում), Երևան, 1934, էջ 249 և հետ., նույնը. Проблема общественного строя доаршакидской Армении, «Исторические записки», № 15, 1945, էջ 25 և հետ.: Ս. Մամոնովյան, Հին հայ երազմանքի պատմություն, I, Երևան, 1939, էջ 101. Ս. Տ. Երեմյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, I, Վաղ ֆեոդալիզմի շրջան, Երևան, 1957, էջ 110 և հետ. և ուրիշներ:

² История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства (на правах рукописи), ч. I—II, М.—Л., 1939, էջ 316; С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистический период, «Известия Академии наук Армянской ССР, Общественные науки» (այսուհետև կրճատ՝ ИАНА), 1948, № 11. նույնը, О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, № 1. նույնը, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 1953, № 3. նույնը, Рабовладельческое общество древней Армении, М., 1953 (գոկոտրական դիտարկումներ). Очерки истории СССР (III—IX вв.), М., 1958, էջ 198 և հետ. (Ս. Երեմյանի բաժինը):

տություն որոշ տեղերից (IV, 3, 4, 5): Տե՛ս W. B. Henning, A New Parthian Inscription, «Journal of Royal Asiatic Society», 1955, 3—4, էջ 132 և հետ.: Հմմտ. А. Г. Периханян, Древнеармянские во-станики. В связи с вопросом о формах замлевлания, «Вестник древней истории» (այսուհետև կրճատ՝ ВДИ), 1956, № 2, էջ 49 և հետ.:

¹ Տե՛ս С. Т. Еремян, Рабовладельческое общество древней Армении, М., 1953 (գոկոտրական դիտարկումների ավտոնոգրաֆ), էջ 36; А. Г. Периханян, հիշ. աշխ., էջ 49 և հետ.:

² Տե՛ս Г. Х. Саркисян, Тигракаерт. Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960, էջ 104, 106 և հետ.:

³ Տե՛ս А. Г. Периханян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении (IV в. до н. э.—III в. н. э.), М., 1959, էջ 100 և հետ.:

Տե՛ս Փավստոս Բուզանդի հեռաքրքրական ցուցումը (IV, 14):

(III դ. մ. թ. ա.—II դ. մ. թ.), ստրկատիրական արտադրական հարաբերությունների ճգնաժամի և անկման ժամանակաշրջանը (III—IV դդ. մ. թ.):

Ս. Երեմյանը ցույց տվեց, որ հին Հայաստանում տարածված դաստակերտները և ագարակները ստրկատիրական տնտեսություններ էին, ստրկական ուժի կիրառմամբ¹:

Ստրկական լիճակը նշանակող զարգացած հայկական տերմինաբանությունը, որ երևան բերեց և ուսումնասիրեց մեծ ժառանգ Ս. Երեմյանը, վկայում է հին Հայաստանում ստրկության տարածվածության և ճյուղավորվածության մասին: Ընդգրծելով աղբյուրների որոշ տեղեկություններ, Ս. Երեմյանը ցույց տվեց ստրուկների արտաքին աղբյուրի՝ նվաճողական պատերազմների առանձնապես կարևոր նշանակությունը: Նա զբաղի աշխատանք կատարեց նաև հին Հայաստանի ստրկատիրական քաղաքի և մինչդեռ պալատական գյուղական համայնքի հետազոտման ուղղությամբ:

Չի կարելի ժխտել, որ նոր տեսակետի երևան գալը որոշ չափով կապված է եղել Հին Արևելքի ստրկատիրական հասարակությունների նկատմամբ 30-ական թվականներին սովետական պատմագրության մեջ մշակված կոնցեպցիան հին Հայաստանի վրա տարածելու հետ: Սակայն նման տարածման հնարավորությունը հենց պայմանավորված է եղել Հայաստանի հին պատմությանը, մասնավորապես ստրկատիրությանը վերաբերող նյութերի մինչ այդ կատարված ուսումնասիրությանը²:

Նոր տեսակետը արագ ձանաչում գտավ և ներկայումս քնդունված է ո՛չ միայն Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների

¹ С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, № 1, էջ 13 և հետ.: А. Г. Периханян, К вопросу о рабовладении и землевладении в Иране парфянского времени, ВДИ, 1952, № 4, էջ 18 և հետ.:

² Հետաքրքրական է, որ հին Հայաստանում ստրկության գոյության հարցը առաջին անգամ, կոնկրետ կերպով և լիարժեք պատկերացումներով հիման վրա, դրված է Հ. Հ. Մանանդյանի աշխատությունում:

ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի հրատարակած՝ «Նայ ժողովրդի պատմության» երեք հատորական, այլև համամիութենական հրատարակություններում, ինչպես, օրինակ՝ «Всемирная история», «Очерки истории СССР» և այլն:

Այսուհանդերձ՝ պետք է խոստովանել, որ մենք առայժմ գտնվում ենք նրա մշակման դեռ սկզբնական փուլում և ցավալի է, որ հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական պատմության նկատմամբ հետաքրքրությունը վերջին տարիներս որոշ չափով սառել է: Չէ՞ որ մի շարք թեզեր դեռևս սպառիչ կամ բավարար չափով փաստարկված չեն, շատ հարցեր հեռու են լուծված լինելուց, մյուսները ուշադրությամբ դեռևս դրված էլ չեն: Նկատենք նաև, որ հիմնական դրույթների վերաբերյալ հետազոտողների շրջանում միասնություն չկա: Հին Հայաս-

«Ստրկությունը—գրում էր նա,—համատարած և ընդհանուր մի երեկույթ էր հին աշխարհում, ուստի ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ բացառություն չէր կարող կազմել նաև հին Հայաստանը» («Ֆեոդալիզմ», էջ 233): Իր ուսումնասիրության մեջ Հ. Հ. Մանանդյանը շատ հանդամանորեն մշակել է ստրկական ուժի աղբյուրների և նրա կիրառման անտեսական ասպարեզների հարցը: Փրս հետ մեկտեղ—նա նախազգուշացնում էր հին Հայաստանում ստրկության նշանակությունը չափազանցելուց («Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում», էջ 239):

Խ. Սամուելյանը այդ պարզեմին նվերել է հատուկ ուսումնասիրություն—«Ստրկությունը հին Հայաստանում» («Տեղեկագիր ՀՍՖՍՀ Պատմության և գրականության ինստիտուտի», № 2, Երևան, 1937): Ըստ նրա, հին Հայաստանում գոյություն են ունեցել չորս կատեգորիայի ստրուկներ՝ արքունական, ճորտացված, անայլին և առաճարակաւ: Հենվելով ստրկացված ռազմազորիների վերաբերյալ եղած թվական տվյալները վրա, ստրուկները թիվը նա համարում էր խիստ զգալի: Նրա կարծիքով հին Հայաստանում ստրուկներն ունեին որոշ, թեպետև խիստ սահմանափակ, իրավունքներ—տիրոջ թույլտվությամբ ձեռք բերել անտեսության համար անհրաժեշտ իրեր, ազատվել որոշ պայմաններով և այլն: Խ. Սամուելյանի աշխատությունը ավանդ հանդիսացավ հին Հայաստանի հասարակարգի ուսումնասիրության գործում: Այդ աշխատության թեքությունները թվին են պատկանում որոշակի սխեմատիկանությունը և մի շարք դեպքերում՝ զեկլարատիվությունը:

տանի հասարակության ստրկատիրական բնույթի վերաբերյալ նոր տեսակետը հետազոտողների մեծամասնության կողմից ընդունվելու հետ մեկտեղ, կա նաև այդ տեսակետի քննադատություն և լուռ անհավանություն:

Պետք է, սակայն, հենց այստեղ ասել, որ այդ քննադատության հիմնական կրակը նպատակակետին չի դիպչում: Ստրկատիրական կարգի վերաբերյալ տեսակետի հակառակորդները համառորեն պնդում են, որ այդ տեսակետը հիմնոված է, իբր թե, լոկ հին Հայաստանի հասարակարգը անտիկ ստրկատիրական հասարակությունների կարգերի հետ համանմանեցնելու կամ հենց նույնացնելու վրա: Ըստ երևույթին, նրանք կարծում են, որ միմիայն այդ եղանակով, որևէ երկրի հասարակարգը հոռմեական կամ հունական ստրկատիրական կարգերի հետ նույնացնելու եղանակով է, որ կարելի է հետևություն անել նրա ստրկատիրական բնույթի մասին: Փաստորեն հենց այդ էր պահանջում Հ. Մանանդյանը, իր ամբողջ փաստարկումն ուղղելով Հայաստանի հողի վրա հունական և հոռմեական ստրկատիրական ինստիտուտների գոյությունը փյտելու նպատակին¹:

Այնինչ այդ կարգի բաներ ոչ ոք հանձն չի առնի ապացուցել, որովհետև Հայաստանի համար ոչ միայն պարտազիր չէր կրկնել հունական կամ հոռմեական տիպի ստրկատիրական հասարակությունների դարգացման ուղին, այլև իրենք՝ այդ երկու տիպերը իրարից խիստ տարբերվում էին, իսկ եթե համեմատելու լինենք տնտեսության մի քանի առանձին բնագավառներ, ապա կտեսնենք, որ նրանք ամենևին էլ նման չեն եղել միմյանց: Օրինակ՝ գյուղատնտեսության մեջ, հոռմեական կլասիկ ստրկատիրության համար (այսինքն՝ ռեսպուբլիկայի վերջին շրջանի և կայսրության առաջին շրջանի Բուպրիայի ստրկատիրության, որովհետև այլ ժամանակա-

շրջաններում կամ տարբեր պրովինցիաներում իրերի դրությունը տարբեր է եղել) բնորոշ էին խոշոր արտաքաղաքային տնտեսությունները—վիլլաներն ու լատիֆունդիաները՝ բուսությունների մեծ ջրկատների օգտագործմամբ: Իսկ հունական կլասիկ ստրկատիրության մեջ (այսինքն՝ մ. թ. ա. V դարի ատտիկական ստրկատիրության) լատիֆունդներին նմանվող որևէ բան չի նկատվում: Այստեղ բնորոշ էր մանր պոլիսային (քաղաքային) հողատիրությունը՝ ստրկական աշխատանքի թույլ կիրառմամբ: Այդ նույն ժամանակաշրջանի Հունաստանի մյուս մարզերի գյուղատնտեսության մեջ իշխում էին ստրկատիրության այլ ձևեր: Օրինակ՝ Սպարտայում գյուղատնտեսությունը վարում էին հելոտների շահագործման միջոցով՝ արտագործողների մի կատեգորիա, որը դժվարությամբ է տեղավորվում ստրուկների մասին դպրոցական պատկերացումների մեջ, թեև հելոտներն իսկական ստրուկներ էին, իսկ Սպարտան ինքը՝ տիպիկ ստրկատիրական պետություն¹:

¹ Վերջին տասնամյակների ընթացքում բուրժուական պատմագրությունը մեծ մասամբ շրջանցում է հին աշխարհում ստրկության պրոբլեմը, իսկ եղած սակավաթիվ աշխատություններում երևում է նրա նշանակությունը խիստ նվազեցնելու բացահայտ ձգտում: Այդ ձգտումը իր վառ արտահայտությունն է գտել ստրկության մասին՝ ամենախոշոր, ավելի ճիշտ՝ միակ խոշոր աշխատության մեջ, որը պատկանում է Ռեստերմանի գրքին (W. Westerman, The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity, Philadelphia, 1955): Հեղինակը, մի կողմից՝ փորձում է ստրուկների ու ստրկատերերի միջև անտագոնիզմը հարթել փաստերի այնպիսի ընտրության միջոցով, որից բխեր, թե ստրուկների շահագործումը այնքան էլ դժար բնույթ չի կրել: Մյուս կողմից՝ նա փորձում է հիմնավորել այսպիսի մի թեզ, թե ստրկությունն ամենևին էլ այն չափով տարածված չի եղել նույնիսկ Հռոմում և Հունաստանում, որպեսզի կարելի լիներ հունական ու հոռմեական հասարակությունների եկոնոմիկան համարել ստրկատիրական: Ընդամեն հելոտիան և նման ձևերը Ռեստերմանը դուրս է նետում հաշվից, որպես ստրկության հետ շտանչվող: Այդ տեսությունների քաղաքական նպատակը ոչ մի կասկած չի հարուցում. գրանք վերաբերում են այն միջոցների զինանոցին, որոնցով բուրժուական գաղափարախոսները փորձում են սքողել ժամանակակից կապիտալիստական հասարակության դասակարգային անտագոնիզմը:

¹ Я. А. Манандян, Проблема общественного строя доаршакидской Армении, «Исторические записки», № 5, 1945, էջ 5 և հետ.:

Ստրկատիրական հասարակարգի սովետական հետազոտողները վաղուց արգեն հրաժարվել են տարբեր ժամանակաշրջանների և երկրների տնտեսական ձևերի ու սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ողջ բազմազանությունը՝ ստրկատիրական հասարակարգի մասին կանխապես տրված տարրական ստերեոտիպ պատկերացման մեջ խցկելու փորձերից¹։ Այդպիսի հրաժարմանը առանձնապես օգնեց հին-արևելյան հասարակությունների մարքսիստական խորը ուսումնասիրությունը, որը հետազոտողների աչքի առջև բացեց ստրկատիրական արտադրական հարաբերությունների նոր կոնկրետ ձևեր՝ մերթ միմյանց և անտիկ աշխարհի ձևերին նման, մերթ միանգամայն տարբեր²։

Հին Հայաստանի հասարակարգի ստրկատիրական բնույթի տեսակետը քննադատողների պնդումների էությունից անկախ, քննադատության ռացիոնալ հատիկը, ըստ երևույթին, այն է, որ մինչ այժմ հիմնական ուշադրությունը հատկացվելով Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ընդհանուր հարցերին, քիչ բան է արվել նրա առանձնահատկությունները պարզելու համար։ Ներկա աշխատությունը մենք ձգտել ենք ուղղել հենց այս վերջին հոնով, սահմանափակելով մեզ ուսումնասիրվող պրոբլեմի լոկ մի քանի կողմնորոշող ասպեկտներով։

¹ Տե՛ս «Вестник древней истории» ամսագրում 1950-ական, ինչպես նաև 1960 և 1961 թթ., ապագրված Մ. Լ. Ուտչենկոյի, Ն. Մ. Շապչեբմանի, Ա. Յա. Լեյցմանի, Ի. Գ. Ամուխինի, Ա. Ռ. Կորտուսի, Կ. Մ. Կորոբովայի, Ա. Գ. Գեմպի, Լ. Ն. Կազամանովայի, Է. Լ. Կազակեչի, Յու. Բ. Յուսիֆովի և ուրիշների հոդվածները։

² Տե՛ս В. В. Струве, Проблема зарождения, развития и разложения рабовладельческого общества Древнего Востока, М.—Л., 1934. նույնը, История Древнего Востока, изд. 2-е, М., 1941. В. И. Авдиев, История Древнего Востока, изд. 2-е, М., 1953. А. И. Тюменев, Государственное хозяйство древнего Шумера, М.—Л., 1956. նույնը, Передний Восток и античность, «Вопросы истории», 1957, № 6. И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, Л., 1949. նույնը, Общественный и государственный строй древнего Шумера, М., 1959 և ուրիշներ։

Դրանցից մեկն է դաստակերտների և ազարակների հարցը։ Թեև այն բավական արժարժիկ է սովետական պատմագիտական գրականության մեջ, այդուհանդերձ խնդրի վերջնական լուծումը պահանջում է նորից ու նորից անդրադառնալ դրան։ Ներկա դեպքում մեր նպատակն է աղբյուրների մի շարք տվյալներով ճշտել դաստակերտ հասկացության ծավալը, նրա հարաբերակցությունը ազարակ տերմինի հետ։ Ծշտման անհրաժեշտությունը բխում է այն հանգամանքից, որ առկա ուսումնասիրություններում հաճախ իրար են խառնելով դաստակերտ բառի՝ աղբյուրներում դրսևորվող երկու միանգամայն տարբեր նշանակությունները, որոնցից իրականում միայն մեկն է առնչվում ազարակ տերմինի հետ։

Այս կապակցությամբ նորից դրվում է դաստակերտ-ազարակների սոցիալ-տնտեսական բնույթի հարցը, ըստ որում հատուկ շեշտվում է մի կարևոր հանգամանք։ Ինչպես ասվեց սկզբում, օտարաբան, արտաքին աղբյուրները, հին Հայաստանի պատմության շարադրման հիմքը հանդիսանալով հանդերձ, չափազանց ժլատ են նրա ներքին կառուցվածքի ու կարգերի լուսաբանման գործում։ Հետազոտողները այդ պակասը լրացնում են վաղ միջնադարյան հայկական մատենագրական աղբյուրների օգտագործմամբ՝ հենվելով անառարկելի այն փաստի վրա, որ նրանց մեջ իրենց արտացոլումն են գտել ավելի հին ժամանակներում գոյություն ունեցած շատ իրողություններ ու երևույթներ։ Սակայն չի կարելի պահանջել, որ շատ արժեքավոր, բայց ավելի ուշ շրջանի պատկանող այդ աղբյուրները լրիվ և աղեկվառ կերպով արտացոլեն հին շրջանի պատմությունը։ Հիշյալ աղբյուրներում այդ պատմությունը կարող է ներկայանալ միջնորդարար, միայն մնացորդային ձևով։ Սույն չափանիշով էլ պարտավոր ենք մոտենալ V դ. հայկական աղբյուրների այն տեղեկություններին, որոնք վերաբերում են մեզ հետաքրքրող հարցին։

1672

իրավունքներ ու արտոնություններ՝ «ըստ պայմանի քաղաքականաց» և այլն¹:

Ագարակի և դաստակերտի նման սահմանումները շատ կետերով ընդունելի են, սակայն նրանց բնութագրական որոշակի տարբերակումը թուլացնում է հեղինակի այն եզրակացությունը, թե ագարակին հավասարազոր է եղել դաստակերտը, թե «ագարակի ու դաստակերտի միջև տարբերություն չի եղել»²:

Ս. Հակոբյանը թեև ընդունում է որոշ թվով ստրուկ-ուսուկ-մագերիների ներկայությունը ագարակներում և դաստակերտներում, բայց Չ. Մանանդյանի նման կտրականապես ժխտում է սրանց ստրկատիրական բնույթը: Ընդամիս, ընտրելով փոքր ինչ անսպասելի ուղի, պնդում է, թե միջնադարյան հայ մատենագիրները, «ավան, շեն, ագարակ, դյուղ գործ են անում միևնույն իմաստով և նշանակությամբ»³:

Այդ թեզը հիմնավորելու համար հեղինակը քաղվածքներ է բերում աղբյուրներից՝ հենվելով այն փաստի վրա, որ վերոհիշյալ տերմինները այնտեղ հաճախ հանդես են գալիս միասնաբար: Այնուհետև նույն բանը կատարում է դաստա-

կերտների նկատմամբ՝ բերելով համանման կոնտեքստներ: Հեղինակը բազմաթիվ էջեր նվիրելով հիշյալ քաղվածքներին, այնուամենայնիվ լուսվյալ է շրջանցում Մխիթար Գոշի հենց այն ցուցումը (Դատաստանագիրք, II, 1), որը պետք է ամենից առաջ վկայաբերել՝ դյուղերի և ագարակների տարբերության կամ նմանության մասին խոսելիս: Հեղինակը օգտվել է նաև Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության ընձեռած տրվյալներից, սակայն այդ տվյալները իրականում խոսում են նրա կարծիքի դեմ:

Ծանոթանանք հետևյալ աղյուսակին, որի մեջ հանրագումարի են բերված Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեղ հետաքրքրող տերմինների գործածության բոլոր դեպքերը և նրանց հարաբերակցությունը «Յոթանասնից թարգմանություն» (Սեպտուագինտայի) համապատասխան տերմինաբանության հետ:

հունական	արևմտահայերեն	հայերեն	հայերեն	այլը	չկա Սեպտուագինտայում	չկա ընդամենը
աւան	36	—	7	—	1	44
դեղ	38	2	—	10	3	54
շեն	4	—	—	—	4	9
ագարակ	2	80	8	1	2	96
դաստակերտ	—	2	—	—	1	3

Աղյուսակն անառարկելիորեն հաստատում է, որ աւան, դեղ, շեն բառերի հիմնական նշանակությունը հայ թարգմանիչները համարել են ռոմի — «գյուղ», իսկ ագարակ և դաստակերտ՝ բառերի հիմնական նշանակությունը՝ ձգրո՛ւ — «վարելադաշտ, կալվածք, կալվածատուն» և այլն և, հետևաբար,

¹ Ավելի ճիշտ՝ դաստակերտ-ը նշված երկու դեպքերից մեկում համապատասխանում է γειώριον տերմինին, որը համանշանակ է ձգրո՛ւ տերմինին:

¹ С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, № 1, էջ 19:

² Հեռագրում Ս. Երեմյանը փաստորեն հրաժարվել է այս եզրակացությունից, համարելով ագարակը ոչ թե դաստակերտ, այլ դաստակերտին կից բնակավայր: Տե՛ս Очерки по истории СССР, М., 1958, էջ 308:

³ Ս. Ե. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, Վաղ Ֆեոդալիզմի շրջան, Երևան, 1947, էջ 231: Հեղինակը բերում է Ագաթանգեղոսից Տրդատ III-ի հրովարտակի սկիզբը, ուր թաղավորը դիմում է «...առ այլ մարդիկ, որ ընդ իմով էշխանութեամբ էք, յաւանս, ի շենս, ի դեղս, յագարակս, առ ազատս և առ շինականս...» և ընդգծում, որ այստեղ հիշատակված լինելով Հայաստանի բոլոր գանձերը, ստրուկները մասին ակնարկ անգամ չկա: Վերջին փաստը անսկիզբ է, բայց միևնույն ժամանակ այդ լուսվյալները մեզ միանգամայն բնական է թվում, և բերված հատվածից բնավ չի երևում, թե մագերիները բնակեցված էին շինականներով: «Մարդիկ... յագարակս» ագարակները բնակեցված էին շինականներով: «Մարդիկ... յագարակս» հավանորեն ագարակատերերն են, ավյալ դեպքում, ըստ երևույթին, ազատները:

այդ տերմինների իմաստի ու նշանակության նույնություն մասին խոսք անգամ չի կարող լինել¹:

Նույնը նկատվում է նաև հայկական ինքնուրույն գրականությունում մեջ: Ստորև մենք կսահմանափակվենք V դարի պատմական գրականությունում, որը մեղ հետաքրքրող հարցի մա-

¹ Բերված ազուցակի կապակցությամբ ծագում են մի շարք հարցեր: Ինչն են նկատի ունեցել հայ թարգմանիչները, երբ չօրջ բառը նրա օգտագործման դեպքերի համարյա կեսում թարգմանել են որպես «աւան», իսկ մյուս կեսում՝ որպես «գեւղ»: Կոնտեքստների քննությունը ցույց է տալիս՝ որ համարյա բոլոր դեպքում «աւան»-ը հանդես է գալիս այն ժամանակ, երբ խոսքը վերաբերում է այն չօրջներին, որոնք կազմում էին ավյալ քաղաքի հողային շրջակայքը, նրա մերձքաղաքային գոտին: Մեկ դեպքում էլ «աւան» բառով անսթղարար թարգմանված է հունարեն τὰ περιόλια «քաղաքի շրջակայք» արտահայտությունը: Ընդհակառակը «գեւղ»-ը հազվագյուտ բացառություն էր, հանդես է գալիս այն ժամանակ, երբ խոսքը վերաբերում է կամ գյուղին, որպես այդպիսին, կամ քաղաքին հակադրված դուրսահանված դասին: Այդ տարբերությունը երևան է գալիս նաև «աւան» և «գեւղ» բառերի ավելի հազվագյուտ համապատասխանությունների մեջ. «աւան»-ը 7 դեպքում համապատասխանում է Սեպուգրինտայի ἔπαυλις բառին, իսկ այնտեղ այդ բառը նշանակում է հենց քաղաքամերձ բնակավայր կամ կալվածք: Իսկ «գեւղ»-ը 10 դեպքում համապատասխանում է γωφίον բառին՝ «տեղ, գյուղ, ամրոց»:

Մյուս կողմից ἔπαυλις բառը 8 դեպքում թարգմանվում է «աղաբակ» բառով: Կոնտեքստները չափազանց հետաքրքրական են: Նախ 8 դեպքից 7-ը կենտրոնացված են Աստվածաշնչի ընդամենը մեկ, այն է՝ Հիսուս նալիա որդու գրքում: Երկրորդ, 5 դեպքում կոնտեքստը կրում է այսպիսի բնույթ՝ «X, Y քաղաքները, նրանց չօրջները և նրանց ἔπαυλιս-ները»: Ինչպես չօրջ-ն նման կոնտեքստում, այնպես էլ ἔπαυλιս-ը, Աստվածաշնչի մնացյալ գրքերում թարգմանվում են «աւան» բառով, բայց ավյալ դեպքում հարկ է եղել ընտրություն կատարել և թարգմանիչը իրավացիորեն նախապատվությունը տվել է չօրջ-ին (ուժը դեպքից մեկում—Նուղիթ, XV, 8—չօրջ-ն թարգմանվել է «գեւղ» բառով), իսկ ἔπαυλιս-ի համար ավելի հարմար թարգմանություն չի գտել, քան «աղաբակը»: Մնացած երեք դեպքում, «X քաղաքը և նրա ἔπαυλιս-ները» կոնտեքստով, որոնք գտնվում են վերը բերվածների արանքում, թարգմանիչը պարզապես չի կարողացել նահանջել մի անգամ արդեն իր ընդունած տերմինարանությունից:

այն բավական առատ նյութ մատակարարելով հանդերձ, նաև ժամանակակից է Աստվածաշնչի թարգմանություն և պահպանել է այդ տերմինների մեղ հասած ամենահին հիշատակությունները, հետևաբար և նրանց առավել անաղարտ նշանակությունները:

Այստեղ ագարակը հիշատակվում է երկու տասնյակից, իսկ դաստակերար երեք տասնյակից ավելի անգամ՝ բազմազան կոնտեքստներում: Վերջինները կարելի է բաժանել երկու խմբի, որոնցից առաջինում ուսումնասիրվող տերմինները հանդես են գալիս բնակավայրերի տեսակները թվարկելու կապակցությամբ, իսկ երկրորդում՝ բուրրովին անկախ, առանձին:

Առաջին խումբը բնութագրվում է այս կարգի օրինակներով:

Ագարակ տերմինի համար: Տրդատ III-ը դիմում է «առաջ մարդիկդ, որ ընդ իմով իշխանութեամբ էք, յաւանս, ի շէնս, ի դեօղս, յագարակս...» (Ագաթ., էջ 73)¹. Ներսես կաթողիկոսը աղքատների համար իր հիմնած ապաստարաններին բաժանում է «գաւանս և դագարակս»՝ ապրուստի համար (Մ. Խոր., III, 20). պարսից թագավորը հայ նախարարներին խոստա-

¹ Իննարկվող տերմինների թարգմանություն մեղ եղած տարամիտման մյուս դեպքերը պետք է դիտել որպես սոսկ անհետևողականություն, որն անխուսափելի է տեքստի հսկայական ծավալի և թարգմանիչների զգալի թվի պայմաններում, և որի բնորոշ օրինակ կարող է ծառայել մի դեպքում πόλις—«քաղաք» բառի թարգմանությունը «գեւղ» բառով, մյուս դեպքում ἔπαυλις բառինը՝ «քաղաք»-ով և այլն: Վերջին դիտողությունը չի վերաբերում «շէն» տերմինին, որը շորս դեպքում համապատասխանելով չօրջ բառին, մնացած դեպքում հանդես է գալիս իր այլ նշանակությամբ՝ «շէն վիճակում գտնվող, բնակեցված» և համապատասխանում է οἰκουμένη, κατοικουμένη բառերին:

² Այստեղ և հետագայում Ագաթանդեղոսը վիճակոչում է «Ագաթանդեղայ Պատմութիւն Հայոց», Տիգրիս, 1900, Եղիշեն՝ «Եղիշէի Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին», Երևան, 1957, Ղազար Փարպեցին «Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց», Տիգրիս, 1904 հրատարակությամբ:

նում է պարզևատրել «ազարակօք և մեծամեծ գեղօք» (Նդիշե, էջ 17). հայերը լրում են «խրաքանչիւր զգեղւո, զաւանս և զա-
գարակս» (Նդիշե, էջ 124) և այլն:

Գաստակերտ տերմինի համար: Հայ իշխանները «թողլով
զխրաքանչիւր արարս և զգիւղս և զգաստակերտս», գնում են
Հայաստանի բյուզանդական մասը (Մ. Խոր., III, 42). Ամա-
տունի նախարարական տոհմին Արտաշես թագավորը պատ-
վում է «գեղիւք և գաստակերտօք» (Մ. Խոր., II, 57). Ներսես
կաթողիկոսը համոզում է նախարարներին դուրս չգալ Արշակ
թագավորի դեմ, հիշեցնելով նրանց, որ հենց Արշակունիներ-
ից է գալիս նրանց ունեցվածքը՝ «...ումանք (ի ձէնչ—Գ. Ս.)
աւագ աւագ աւանաց գեղից և գանձուց տեարք լեալ էք, և
պէսպէս գաստակերտացն» (Փավստ., IV, 51) և այլն:

Բերում ենք V դարի պատմական գրականության մեջ
հանդիպող այդ կարգի կոնտեքստների լրիվ ցանկը:

Աւան, շէն, գեւղ, ագարակ Ագաթ., էջ 73 և 436:

Աւան, գեւղ, ագարակ Ագաթ., էջ 497, Եղիշե,
էջ 124:

Աւան, ագարակ Ագաթ., էջ 426 և 436:
Եղիշե, էջ 50. Մ. Խոր.,
II, 62, III, 20. III, 44:

Գեւղ, ագարակ Եղիշե, էջ 17, 57 և 69.
Ղազար Փարպեցի, էջ 37
և 54. Մ. Խոր., II, 56:

Գեւղ, գաստակերտ Ագաթ., էջ 408, Մ. Խոր.,
II, 7. II, 57. II, 84. III, 22.
III, 42 (երկու անգամ).
III, 45. III, 51 (երկու ան-
գամ):

Շէն, գաստակերտ Մ. Խոր., I, 7. III, 36:

Աւան, գեւղ, գաստակերտ Փավստ., IV, 51:

Ինչպես օրինակներում, այնպես էլ ցանկում, աչքի է
բնկնում ագարակ և գաստակերտ տերմինների կոնտեքստնե-
րի նմանությունը:

Կոնտեքստներում, ինչպես այդ երևաց նաև Աստվածա-
շընչի թարգմանության տվյալներից, գյուղական համայնքի
(շօպղ) համար օգտագործված են տարբեր անվանումներ,
որոնցից յուրաքանչյուրը, թերևս, նրա ինչ-որ տարատեսակն
է¹: Աղբյուրներում դրանք հանդես են գալիս կամ բոլորը միա-
սին, կամ երկուսով համատեղ, կամ առանձին-առանձին: Այդ-
խմբին հակադրվում են գաստակերտն ու ագարակը, որոնք
ինչպես կարելի է նկատել, օրինակներից և ոչ մեկում չեն հան-
դիպում կողք-կողքի, այսինքն, մեկի ներկայությունը բացա-
ռում է մյուսի գործածությունը: Այս հանգամանքը, կոնտե-
քստների նույնության պայմաններում, կասկած չի թողնում,
որ բերված վիճակներում (իսկ դրանցով սպառվում է V
դարի համապատասխան նյութը) ագարակ և գաստակերտ
տերմինները փոխադարձաբար փոխարինելի են և, հետևա-
բար, նույնական են²: Մեկի կամ մյուսի գործածության գերա-
դասումը մնում է վերագրել այս կամ այն հեղինակի ճաշա-
կին: Գործի էությունը չի փոխվի, եթե հաշվի առնելով գոյու-
թյուն ունեցող տարակարծությունները Խորենացու ժամանակի
մասին, հրաժարվենք նրանից վերցված օրինակներից: Կապ-
կանի միայն օրինակների ընդհանուր գումարը:

Սկզբնաղբյուրներում ագարակ տերմինի կոնտեքստների
մյուս խումբը, այսինքն՝ առանձին, ինքնուրույն գործածու-
թյան դեպքերը վերևում ասվածին հակասող ոչինչ չի մտցնում

¹ Գեւղ-ի և շէն-ի միջև տարբերությունը չի հաջողվում որոշել, ըստ
երևույթին այն չնչին է եղել: Աւան-ը ծագում է պարսկական āhavana-ից
(բնակավայր): Ի տարբերություն Աստվածաշնչի թարգմանության՝
պատմական գրականության մեջ այն, քաղաքի արվարձանին գուցահեն,
հաճախ նշանակում է նաև առանձին բնակավայր, մեծ գյուղ, որը հա-
կում ունի վերածելու քաղաքի, Ագաթանգեղոսի հունարեն տեքստում
այն հաղորդված է ζωρόπολις—«գյուղաքաղաք» տերմինով, (տե՛ս Agathangelus, hrsg. von Paul de Lagarde, Göttingen, 1887, էջ 76):

² Հմմտ. С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней
Армении, ВДИ, 1950, № 1, էջ 16, հեղինակը վկայակոչում է նաև այն
իստոր, որ Սողոմոնի առակների հայկական վերսիայի «գաստակերտ»
տերմինին վրացական վերսիայում համապատասխանում է «ագարակ»
տերմինը:

(տե՛ս Ագաթ., էջ 41, Փավստ., III, 16 և III, 19): Նույնը կա-
րելի է ասել նաև դաստակերտ տերմինին նոր կոնտեքստների
մի մասի վերաբերյալ: Այսպես՝ Ագաթանգեղոսը (էջ 406) հա-
ղորդում է, որ Տրդատ III թագավորը եկեղեցուն նվիրեց իր
կործանած հեթանոսական տաճարի դաստակերտները՝ նրանց
սպասավորների, հողերի, սահմանների հետ միասին¹: Մով-
սես Խորենացին (II, 42, 46) նկարագրում է Երվանդակերտ
դաստակերտը՝ Երվանդ թագավորի կառուցած տնտեսական
կոմպլեքսը: Նա պատմում է նաև, որ գերի մարերը բնակեց-
վել էին մի շարք դաստակերտներում, և հականե-հանվանե
նշում է նրանցից չորսը (I, 30):

Կան նաև դաստակերտ բառը փոխաբերական իմաստով
գործածելու դեպքեր: Եղիշեն վկայում է, որ հայ նախարար-
ները Թեոդոս կայսրին ուղղված նամակում նշել են, որ հոռ-
մեացիները, Արևելքում իրենց բարձր փառքի և իշխանության
ժամանակաշրջանում, ամբողջ Հայաստանը կոչել են «դաս-
տակերտ մեծ և սիրելի» (էջ 72): Ագաթանգեղոսի մոտ Տրդատ
III-ը նույն այդ իմաստով Հայաստանը կոչում է «դաստակերտ
կայսերաց» (էջ 73):

Սակայն համեմատենք այսպիսի մի դեպք: Եղիշեն պատ-
մում է, թե ինչպես Ավարայրի ճակատամարտի զոհերի տե-
սիլքը ներկայանում է պարսկական մի մոգի և թե ինչպես
մոգը, այդ տեսիլքից ցնցված, քրիստոնեական հավատ է ընդ-
դունում: Հայերը այդ մոգին կոչում էին աստծո նորաստեղծ
դաստակերտ (էջ 152 և 169): Միանգամայն ակներև է, որ
տվյալ դաստակերտը ոչ մի կերպ չի տեղավորվում վերը բեր-
ված կոնտեքստներում և հանդես է գալիս իր սկզբնական
նշանակությամբ՝ «ձեռակերտ», ձեռքով ստեղծված (= պարսկ.
արեմ. dastakarta, պարթ. dastkart): Այս ցույցունը դեպքը
հնարավորություն է տալիս ճանաչել դաստակերտ բառի գոր-
ծածոթյան այդպիսի նշանակությունը նաև մի շարք այլ, ոչ

¹ Մրանց կողմին հիշատակվում են նաև «բուրմեր»: Այս առթիվ
տե՛ս Ա. Գ. Փերխանյանի հետաքրքրական դիտողությունը (Храмовые
объединения Малой Азии и Армении, М., 1959, էջ 130 և հետ.):

այդ չափ պարզ, դեպքերում: Այսպես, երբ Խորենացին պատ-
մում է, որ Շամիրամը քաղաքի շրջակայքը զարդարեց «դաս-
տակերտօք, սաղարթիւք ծառոց» (I, 16), ապա մենք հնարա-
վորություն ենք ստանում «դաստակերտ-ագարակ» տվյալ
դեպքում անհամապատասխան նշանակությունը կոնտեքստի
վզին չփաթաթելով, դաստակերտին տալ «ձեռքով ստեղծված»
իմաստը և դրա տակ այս դեպքում հասկանալ այն, ինչ կա-
րող է զարդարել մի քաղաքի շրջակայքը՝ պարտեզներ, ջրա-
վազաններ, հուշարձաններ և այլն: Նույնը վերաբերում է
նաև Մովսես Խորենացու մի այլ հաղորդմանը, որի համա-
ձայն, Հայկը դաստակերտ շինեց իր շահած ճակատամարտի
տեղում (I, 11):

Այդ ուղին բռնելով մենք նաև հնարավորություն ենք ստա-
նում ճիշտ հասկանալու այն հաղորդումները, որոնց մեջ քա-
ղաքները, որևէ մեկի կողմից հիմնված, կառուցված լինելու
առիթով, անվանված են դաստակերտ: Փավստոս Բուզանդը
նոր հիմնված Արշակավան քաղաքը անվանում է Արշակ II-ի
դաստակերտ (IV, 12), Մ. Խորենացին (I, 14) դաստակերտ է
անվանում Մաթաթ (Կեսարիա) քաղաքը, Մշակի կողմից այն
կառուցված լինելու կապակցությամբ (I, 14): Դրասխանակեր-
տը, որը ըստ Եղիշեի տվյալների (էջ 79), ուներ իր գյուղերն
ու ավանները, այսինքն քաղաքի իրավավիճակում էր դտնվում,
Մովսես Խորենացին անվանում է «Մեծ դաստակերտ Արտա-
շիսի» (II, 90): Եթե մենք նշված դեպքերում տեղադրենք բառի
ἀγορά, γέωργιον նշանակությունը, ապա, մի կողմից՝ ճիշտ
պատկերացում չենք կազմի քաղաքներ հիմնելու ակտի մա-
սին, իսկ մյուս կողմից՝ դաստակերտ-ագարակի՝ մասնատի-
րական տնտեսության, կալվածի հասկացությունը կզրկենք
հստակությունից ու որոշակիությունից և նրան կվերագրենք

¹ Ուշ աղբյուրներում հին ժամանակներից պահպանվածը բացա-
հայտելու, պետք է առանձին ուշադրություն դարձնել նման սահմանա-
դատումներին, քանի որ բնակչության կազմակերպման՝ ստրկատի-
րության դարաշրջանին հատուկ ձևերի անկման համընթաց, հենց
կյանքում տեղի է ունեցել և գրականության մեջ էլ արտացոլվել է

այնպիսի հատկանիշներ, որոնք բնորոշ են քաղաքներին¹ բնակչության արտոնվածություն և այլն:

Որ «ձեռքով ստեղծված» իմաստը դաստակերտ բառի մեջ շարունակում էր ապրել հայկական հողի վրա, անվիճելիորեն հաստատվում է նրա տառացի թարգմանություն հանդիսացող «ձեռակերտ» տերմինի զուգահեռ գործածությունը, մասնավորապես Մովսես Խորենացու մոտ: Ահա այն դեպքերը, որոնց վերաբերում է խոսքը: Արշակավանի հիմնադրման առթիվ հեղինակը գրում է. Արշակը «ի թիկանց կուսէ լերինն Մասեաց շինեաց ձեռակերտ» (III, 27, տես նաև III, 29 և 31): Գեղամը «ի ձորակի միում ամրոջ շինէ ձեռակերտ մի», որը հետագայում անվանվեց Գառնի (I, 12). «Վասն ձեռակերտին, որ կոչի Երուանդակերտ»—այսպես է վերնագրված Երվանդ թագավորի կողմից Երվանդակերտի ստեղծման վերաբերյալ գլուխը. Երվանդակերտը տեքստում արդեն անվանված է դաստակերտ (II, 42): Բագարանում վերցված ստրուկներին Մմբատը «տարեալ բնակեցուցանէ ի թիկանց Մասեաց, ի նոյն անուն Բագարան կոչելով զձեռակերտն» (II, 48): Ամենուրեք «ձեռքով ստեղծված» իմաստը սլարոնորոշ գրականություն է, իսկ Աստվածաշնչի թարգմանության մեջ «ձեռակերտը» հենց ուղղակի փոխարինում է Սեպտուագինտայի τὰ ἔργα χειρῶν — «ձեռքերի գործեր» արտահայտությանը (Սաղմ., VIII, 7):

Նրանց հատկանիշների իրական խառնում: Օրինակ՝ դաստակերտ-ագաբակները փոխարկվել են բնակավայրերի ու ավանների, քաղաքները-գյուղերի և այլն, և, այդ ամենից՝ նոր ֆեոդալական ձևեր են կազմավորվել: Հնամենի տրադիցիաների և նոր սեղանիցիների այդպիսի խառնուրդի արդիվ օրինակ են պատկերում Սեբեոսը և Հովհաննես Իրասխանակերպցին՝ Ներսես կաթողիկոսի կողմից VII դարում կառուցված Զվարթնոց տաճարի և նրա շուրջը հիմնված ու «ըստ պայմանի բազաքականաց», այսինքն արտոնյալ մարդկանցով, բնակեցված վայրի նկարագրության մեջ: Հենց այդ հազորչումները Հ. Մանանդյանին դաստակերտների բնակիչներին արտոնյալ վիճակ վերագրելու համար հիմք են ծառայել, թեև, ի դեպ ասած, Զվարթնոցի կոմպլեքսը նրանց մեջ դաստակերտ չի էլ անվանված (տես Я. А. Манандян, Проблемы..., «Истор. зап.», № 15, 1945, էջ 5 և հետ.: Հմմտ. С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении... ВДИ, 1950, М., 1, էջ 10):

Խորենացուց բերված վերջին երկու օրինակները ցույց են տալիս, որ դաստակերտ-ագաբակն էլ, ի թիվս մյուս օբյեկտների, կարող է կոչվել ձեռակերտ, բայց միայն այն դեպքում, երբ խոսքը վերաբերում է նրա ստեղծմանը, հիմնադրմանը: Այդ պատճառով էլ միանգամայն բնական է, որ մեր կողմից առաջին խմբին դասված կոնտեքստներում, որտեղ խոսքը վերաբերում է ոչ թե դաստակերտ-ագաբակների հիմնադրմանը, այլ նրանց տիրապետմանը, նրանց նվիրաբերմանը, բանադրվմանը և այլն, ձեռակերտ բառը երբեք չի փոխարինում դաստակերտ բառին:

¹ Նույն այդ երկու նշանակություններին հանդիպում ենք և վաղ սասանյան՝ մ. թ. III դարի ազդյունքում: Շապուհ I-ի հուշարեն արձանագրության մեջ կարդում ենք. «...ինչպես մենք աստվածների կարիքների ու պաշտամունքի մասին ջերմեանեղ հոգում ենք և աստվածների ստեղծագործություն (αἰεμα τῶν θεῶν) ենք հանդիսանում ու աստվածների օգնությունը բոլոր այն ժողովուրդներին նվաճած ենք... նույնպես և նա, ով մեզից հետո կլինի, թող ջերմեանեղ հոգա աստվածների կարիքների ու պաշտամունքի մասին, որպեսզի աստվածները նրան օգնական լինեն և նրան իրենց դաստակերտը (δαταυαργ) գործեն...» (E. Honigmann et A. Maricq, Recherches sur les Res gestae divi Saporis, Academie Royale de Belgique, Classe des lettres et des sciences morales et politiques, Mémoires, Tome XLVII, Fasciculé 4., Bruxelles, 1953, տղ 68): Տեքստի զուգահեռական կառուցվածքը պարզ ցույց է տալիս, որ երկրորդ նախադասության «իրենց դաստակերտը գործեն» արտահայտությունը համապատասխանում է առաջին նախադասության «աստվածների ստեղծագործություն ենք հանդիսանում» արտահայտությանը: Գաստակերտ բառի այդ իմաստը հաստատվում է նույն արձանագրության 37-րդ տողում: Պարզ չի սակայն, թե կոնկրետ ինչ իմաստ է դրել արձանագրության հեղինակը «աստվածների ստեղծագործություն (կամ դաստակերտ) լինելու (կամ դատելու)» մեջ: Արձանագրության 60-րդ տողում «դաստակերտ» տերմինը հանգես է գալիս այլ իմաստով՝ այն նշանակում է արդեն մի ամբողջ երկիր (ինչպես եղիշեցի ու Ագաթանգեղոսից վերևում բերված օրինակներում): Այս խնդիրների մասին տես նաև A. Maricq, Classica et orientalia. 5. Res Gestae divi Saporis. «Syria», XXXV, № 3—4, 1958, էջ 314—315: Գաստակերտ «մասնատիրական անասություն» իմաստի մասին՝ «Մատիկան է հազար դաստատան» սասանյան շրջանի ազդյունքում, որն արտացոլում է նաև պարթևական ժամանակի իրավիճակը, տես ներքևում՝ էջ 41:

Այսպիսով, մենք հանգում ենք այն եզրակացությունը, որ V դարի պատմական գրականության մեջ դաստակերտ բառը ունի երկու նշանակություն¹:

1. Դաստակերտ-ձեռակերտ—որևէ մեկի կողմից նորաստեղծ ինչ-որ բան, մեկի ձեռքի ստեղծագործություն:

2. Դաստակերտ-ազարակ—վարելահող, կալվածք, կալվածատուն, բնակավայր:

Երկրորդ նշանակությունը պատմականորեն ծագում է առաջինից: Իրավացի է Ս. Երեմյանը, որը հայերենում դաստակերտ տերմինի երևան գալը վերագրում է այն ժամանակաշրջանին, «երբ զինվորական ավագանին յուրացնում և կենդանացնում էր ապարդյուն մնացած հողերը, որոնց վրա չէր տարածվում գյուղական համայնքների տիրապետման իրավունքը»²:

Պարթևական փոխառությունները հայերենում սովորաբար վերագրում են Արշակունիների դինաստիայի ժամանակաշրջանին, բացառված չէ, սակայն, որ առանձին բառեր կարող էին ավելի վաղ շրջանում մտած լինել: Հայաստանում դաստակերտ տերմինի երևան գալու ժամանակը պարզելու համար որոշ հենարան կարող է ծառայել քաղաքների անունների «-կերտ» վերջավորությունը, որը նույնպես փոխառված է պարթևներից: Հայաստանում այդ վերջածանցով կազմված թեև ամենահին տեղանուններն են Երվանդակերտը (մ. թ. ա. III դ. վերջը)³ և Կարկաթիոկերտը (ավելի ճիշտ Արկաթիոկերտ) Ծոփքում (մ. թ. ա. II դ. առաջին քառորդը)³: Այս ժամանակը «դաստակերտ» տերմինի՝ Հայաստան մուտքի համար կարող է ծառայել որպես terminus ante quem non.

Հողի մասնավոր սեփականության զարգացման կապակցությամբ մասնատիրական տնտեսությունների առաջացման

պրոցեսի ուժեղացումը կարելի է ոչ առանց հիմքի կապել մտածողության այդ նույն ժամանակների հետ, նկատի ունենալով Արտաշես I-ի հողային ռեֆորմները (մ. թ. ա. II դ. առաջին կեսը): Վերջիններիս հուշարձաններ են հանդիսանում արամեական արձանագրություններ կրող սահմանաքարերը, որոնք, առայժմ հինգ օրինակ, գտնվել են Սևանա լճի մոտերքում: Մեզ համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում այդ սահմանաքարերի՝ Խորենացու տված բացատրությունը: Խորենացին լավ ծանոթ էր գրանց և գիտեր, որ գրանք գրվել են Արտաշես Թագավորի կողմից: Նա պնդում է, որ գրանցով որոշվել են «զսահմանս գիւղից և ազարակաց», այսինքն՝ համայնական և մասնավոր հողերի: Այսպիսով, հնարավոր է, որ V դարում դաստակերտ տերմինը Հայաստանում ուներ արդեն հինգ-վեց հարյուր տարվա պատմություն⁴:

Հին Հայաստանում դաստակերտների ու ազարակների մասին մեր պատկերացումների հիմքում ընկած է Թագավորական դաստակերտ Երվանդակերտի նկարագիրը, որ տվել է Մովսես Խորենացին:

«Քաղցր է ինձ ասել և յաղագս գեղեցիկ դաստակերտին Երուանդակերտի, զոր յօրինեաց նոյն Երուանդ գեղեցիկ և շքնաղ յօրինուածովք: Քանզի զմիջոց հովտին մեծի լնու մարդկութեամբ և պայծառ շինուածովք, լուսաւոր որպես ականբիբ: Իսկ շուրջ զմարդկութեամբ ծաղկոցաց և հոտարանաց կազմութիւն, որպէս շուրջ զբբովն գայլ բոլորակութիւն ական: Իսկ զբազմութիւն այգեստանոյ՝ իբր զարտեանանց խիտ և գեղեցիկ ծիրն. որոյ հիւնիսային կողմանն դիր կարակնաձև՝ արդարև գեղաւոր կուտից յօնից դարաւանդաց համեմատ: Իսկ ի հարաւոյ հարթութիւն դաշտաց՝ ծնօտից պարզութեան գեղեցկութիւն: Իսկ գետն բերանացեալ դարաւանդօք ամփանցն՝ գերկթերթիսն նշանակէ շրթունս: Եւ այսպիսի գեղեց-

¹ Հաջվի առնելով դաստակերտ և ազարակ տերմինների սեռտ կապը, կարելի է ենթադրել գրանց պատմական հետևյալ զարգացումը: Հայերենում ավելի հին ազարակ տերմինին (որը սկզբնապես նշանակել է միայն «վարելահող», տե՛ս Ն. Աճառյան, Հայոց լեզվի արմատա-

¹ С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении... ВДИ, 1950, № 1, էջ 79:

² Տե՛ս Գ. Խ. Տարկեսյան, Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960, էջ 22 և հետ., 41:

³ Նույն տեղում, էջ 44:

կուլթեան դիր՝ անքթթելի իմ գոգցես ի բարձրաւանդակ թա-
զաւորանխատն զհայեցուածսն ունի. և արդարեւ բերրի և թա-
զաւորական դաստակերտն» (II, 42):

Մեզ համար միանգամայն պարզ է, որ տվյալ գեպքում
մենք գործ ունենք ոչ թե կոնկրետ դաստակերտի նկարա-
գրութեան, այլ դաստակերտների մասին խորենացու պատ-
կերացումների հետ, բայց սա էլ քիչ արժեք չունի¹:

կան բառարան) որպէս որոշիչ ավելացրել է դաստակերտը («ձեռքով
ստեղծված» իմաստով), և դրանք երկուսը «ըստտակերտ-ազարակ»
(«ձեռքով ստեղծված վարելադաշտ») բառակապակցութեամբ նշանակել
են միայն նոր յուրացված մասնատիրական հող, ապա սկսել են գոր-
ծածվել նաև դատ-գատ միևնույն օրէկաբ նշանակելու համար: Հետա-
դաշտում, այդ հողերի՝ մասնավոր կայուն տնտեսութեաններէ ու բնա-
կափայլերի սաստիճանական փոխարկման համընթաց, նրանց հետ կապ-
ված դաստակերտ ու ազարակ տերմիններն էլ աստիճանաբար կորցրել
են իրենց իմաստի «նոր յուրացվածութեան», «ձեռքով ստեղծվածու-
թեան» երանգը: Այդ վիճակում էլ մենք հանդիպում ենք նրանց V դ.
ազրյուրներում: Բացի այդ բոլորից, սակայն, դաստակերտ տերմինը
դուրսհանաբար պահպանել է նաև իր սկզբնական իմաստը: Այդ երե-
վելիք կարելի է պարզաբանել արդի հայերենից վերցրած հետևյալ
օրինակով. «տնամերձ հողամաս» արտահայտութեանից զատվել է
«տնամերձ»-ը, որը փոխարինում է ամբողջ արտահայտութեանը, փա-
ստորեն կորցնելով իր սկզբնական նշանակութեանը, որովհետև այդպէս
անվանվող հողամասը կարող է ամենևին ոչ տանը մերձ, այլ տնից բա-
վական հեռու լինել: Բայց միևնույն ժամանակ «տնամերձ» բառը այլ
արտահայտութեաններում պահպանում է նաև իր «տան մոտ», «տան կող-
քին գտնվող» իմաստը:

¹ Ներկա գեպքում, մեր կարծիքով, միանգամայն հավաստի է
երևում ամբողջ նկարագրութեան հիմքում ընկած այն փաստը միայն,
որ այն վայրը, ուր տեղադրվում է Երվանդակերաբը, կրում էր այդ
նույն անունը դեռևս խորենացու օրոք: Սա ինքնին մի շատ կարևոր
ցուցում է, բանի որ դրա հիման վրա մենք կարող ենք եզրակացու-
թյուն անել, ինչպէս այդ արել է նաև խորենացին, որ տվյալ վայրը իր
ժամանակին եղել է Երվանդյանների ղեկաւորայի շինարարական գոր-
ծունեութեան ստորեզ: Մեր եզրակացութեանը խորենացու եզրակա-
ցութեանից կտարբերվի միայն նրանով, որ մենք Երվանդյանների
կղննք մ. թ. ա. III դարում, մինչդեռ խորենացին սխալ կերպով
Երվանդին համարել է Ֆլավիոսների ժամանակակից:

խորենացու վերոհիշյալ նկարագրութեանը, պերճ և գու-
նեղ համեմատութեաններից զատված, ասում է այն մասին,
որ դաստակերտ անվանվող տնտեսական կոմպլեքսի միջին
մասը հատկացվում էր հողագործների բնակարանների հա-
մար, իսկ սրանց շուրջը դասավորված էին սպարտեզները,
խաղողի այգիները, վարելադաշտերը և այլն: Այստեղ էր գրա-
նրվում նաև տիրոջ, տվյալ գեպքում՝ թագավորի աթոռա-
նիստը:

«...Արդարեւ բերրի և թագաւորական դաստակերտն...»,
հանրազումարի է բերում Մովսէս խորենացին իր նկարագրու-
թեանը, ասես ընդգծելով, մի կողմից՝ նրա տնտեսական բնույ-
թը, իսկ մյուս կողմից՝ այն, որ այստեղ նա նկատի ունի ոչ
թե որեւէ, այլ հատկապէս թագավորական, թագավորին վա-
յել դաստակերտ:

Իրականում դաստակերտները կարող էին ունենալ տար-
բեր տեսք, մեծութեան ու տնտեսական ուղղվածութեան: Ազա-
րակների բնույթի մասին եղած աղբատիկ տվյալները, որոնք
ներկայացնում են դրանց մերթ որպէս բնակավայր, ուր կա-
ռուցվել է կիկղեցի (Ազաթ., էջ 407, 426, 436), մերթ որպէս
պարզապէս այգի (Փավստ., III, 19), վկայում են հենց այդ
մասին: Այդ նույնն է հաստատում այն պերճախոս փաստը,
որ դաստակերտ-ազարակները պատկանում էին ամենատար-
բեր կարողութեան տերերի՝ թագավորին (Ազաթ., էջ 438. Մ.
խորենացի, II, 42. III, 22), նախարարներին (Փավստ., IV,
51. Եղիշե, էջ 17, 50. Ղաղար Փարպ., էջ 37, 54. Մ. խոր., II,
42. II, 57. II, 84. III, 42. III, 51), տաճարներին, նախ հե-
թանոսական, հետագայում՝ քրիստոնեական (Ազաթ., էջ 406.
Փավստ., III, 16. III, 19), ոստանիկներին (Մ. խոր., II, 7),
աղատներին (Մովսէս Կաղանկատվացի, էջ 102)¹, քաղաք-
ներին (Եղիշե, էջ 69), ամրոցներին (նույն տեղում), ավան-
ներին (Մ. խոր., II, 52. III, 44), դուռներին (Ազաթ., էջ 408)

¹ Մովսէսի Կաղանկատվացուց Պատմութեան Այլուանից աշ-
խարհի, Թիֆլիս, 1912:

և նույնիսկ՝ աղքատների ապաստարաններին (Մ. Խոր., III, 20)¹։

Ու՛րբեր են աշխատել դաստակերտ-ազարակներում։ Այս հարցը, հաշվի առնելով աղբյուրների ներկայիս վիճակը, թերևս ամենադժվարինն է։ Խ. Սամուելյանը և Ս. Նրեմյանը ազարակների աշխատողներին համարում են ստրուկներ, Հ. Մանանդյանը, ինչպես ասվեց, մերժում է այդ դրույթը, թեև նշում է ազարակների բնակիչների «նվաստացվածությունը»։ Նրա համար հիմք է ծառայել XII դարի հեղինակ Մխիթար Գոշի (Դատաստանագիրք, II, 1) հետևյալ նշումը. «Արք քաղաքացիք առաւել քան զգեղջուկս պատուիցեն և զեղջկաց նմանապէս առաւել պատիւ լիցի քան բնակչաց ազարակի...»։

Դատաստանագրքի այս հոդվածում արտացոլված հասարակության շերտավորումը ներկայանում է մեզ որպես մինչֆեոդալական հասարակական հարաբերությունների մնացորդ, որը, թերևս, ինչ-որ չափով, որդեգրվել է նաև ֆեոդալական հասարակության կողմից։

«Քաղաքացիներն» և «գեղջուկներն» փոխհարաբերության հարցի մանրամասն քննությունը² մեզ բերել է այն եզրակացություն, որ Գոշի Դատաստանագրքում նշված դրույթները հանգեցրած պատմական պրոցեսի սկզբում քաղաքի և գյուղի միջև, քաղաքի գերակշռության պայմաններում, գոյություն է ունեցել այնպիսի անտագոնիզմ, որը խիստ բնորոշ է ստրկատիրական հասարակության համար։ Այդ անտագոնիզմը արտացոլվել է նաև քաղաքացիների ու գեղջուկների մասին Մովսես Խորենացու հայտնի հաղորդման մեջ, որը, ի դեպ, գրական նմուշ է ծառայել Գոշի Դատաստանագրքի վերը բերված հոդվածի համար³։

¹ Այն դեպքերում, երբ հիշատակվում են դաստակերտ-ազարակների կողեկտիվ տերեր՝ քաղաքներ, ավաններ, գյուղեր, պետք է կարծել, որ խոսքը վերաբերում է այդ կոլեկտիվների անդամների՝ քաղաքացիների կամ համայնականների հոգային սեփականության ամբողջությանը։

² Տե՛ս Գ. X. Տարկեսյան, Կոնստանդուպոլիս, էջ 102 և հետ.։

³ Նույն տեղում, էջ 103, ծանոթագր. 54։

Մեր կարծիքով, մոտավորապես նույնն է դրույթունը նաև «գեղջուկներն» ու «ազարակների բնակիչներն» վերաբերմամբ։ Դատաստակերտ-ազարակների և գյուղերի (շեների, ավանների) վերը նշված պարզորոշ սահմանազատումը այն բոլոր կոնտեքստներում, որտեղ նրանք հանդիպում են միասին, ցույց է տալիս արդեն, որ գյուղացիների համեմատությամբ ազարակների բնակիչների դրույթյան «նվաստացվածությունը» գոյություն է ունեցել համենայն դեպս արդեն IV—V դդ. և ունի պատմական խոր արմատներ։ Այն ծագում է, վերջի վերջո, մինչֆեոդալական ժամանակաշրջանի դասակարգային հարաբերություններից։

Սեպտուագինտայի մեջ ἀγρός-ներում աշխատող հողագործները կոչվում են δοῦλοι (Մատթ., XIII, 27. Ղուկաս, XVII, 7), իսկ հայերեն թարգմանության համապատասխան տեղերում ազարակի աշխատողները կոչված են ծ ա ո ա յ ք։ Այդ տերմինը սովորական է նաև հայկական պատմական դրականության մեջ, իսկ Խորենացին ուղղակի նշում է, որ ծառայ-ներին բնակեցնում էին դաստակերտներում (տե՛ս ներքևում, էջ 42)։ Մյուս կողմից՝ Աստվածաշնչի մեջ որպես ազարակների աշխատողներ հիշատակված են նաև մ շ ա կ ն եր ը (Սեպտուագինտայում՝ γεωργοί)։ Այստեղ հակասություն չկա, քանի որ δοῦλος նշանակում էր բոլոր կատեգորիաների ստրուկներ, ինչպես նաև զանազան տեսակի կախյալ մարդիկ՝ և «ծառայ» տերմինը հանդիսանում է նրա շատ ճշգրիտ համարժեքը, իսկ «մշակը», ըստ երևույթին, եղել է ազարակի հողագործների համար յուրահատուկ անվանում, ճիշտ այնպես, ինչպես գյուղերի ու շեների հողագործները համապատասխանաբար կոչվում էին գեղջուկ և շինական։

Մշակ բառը բնիհանրապես նշանակում էր հողի մշակությանը զբաղվող մարդ, հողագործ, շատ դեպքերում այն գործ

¹ Հմմտ. Я. А. Ленцман, О древнеармянских терминах, обозначающих рабов. ВДИ, 1951, էջ 58. И. Д. Амусин, Термины, обозначающие рабов в эллинистическом Египте по данным Септуагинты, ВДИ, 1952, № 3, էջ 86 և հետ.։

է ածված նաև փոխաբերական՝ կրոնական իմաստով, որպես «ասածո մշակ», ընդ որում պատկերներն ու համեմատությունները այդ դեպքում միշտ վերցվում են դարձյալ հողագործությունից (Ղազար Փարպեցի, էջ 159. Ագաթ., էջ 63, 257, 340, 392 և ուրիշ., Փավստ., IV, 4 և ուրիշ.):

Սոցիալական գունավորում ունեցող կոնտեքստներից պարզվում է, որ մշակ կոչվել է ոչ թե ամեն մի հողագործ, այլ ուրիշի հողը մշակող հողագործը (Ագաթ., էջ 188, 313), ասենք, վարձու աշխատողը, որն իր աշխատանքի համար ստանում է զրամական վարձատրություն (Ագաթ., էջ 128. Մատթ., XX, 1, 2, 8): Թեև դաստակերտ-ագարակներում վարձու աշխատանքի կիրառումը միանգամայն հնարավոր էր, սակայն մեծ մասամբ բնակավայրի կերպարանք ստացած այդ տնտեսությունների բնույթը թույլ է տալիս ենթադրել, որ նրանց հիմնական արտադրողները վարձու աշխատողներ չեն եղել, որ վարձու աշխատանքը այդտեղ կարող էր ունենալ միայն լրացուցիչ, սեզոնային բնույթ:

Կան նաև մշակ բառի աչնպիսի կոնտեքստներ, որոնք տեղիք են տալիս տիրոջ ու մշակի միջև եղած հարաբերությունների մեկնարանություն, սկսած վարձակալական հարաբերություններից մինչև ճորտական կախումը: Օրինակ՝ «...Իմ է այգին, և դուք էք մշակքն. և ես եկի, դի ես եմ ժառանգ այգետյն, եկի խնդրել զպտուղ այգւոյն զի առից...» (Ագաթ., էջ 223, հմմտ. Մատթ., XXI, 41, Ղուկաս, XX, 9):

Շատ ավելի որոշակի է այն տեղեկությունը, որ տալիս է Ղ. Փարպեցին (էջ 105 և հետ.) պարսիկների ձեռքն ընկած երկու հայ հողտիրականների ձակատագրի մասին: Նրանց առաջարկված է եղել զրազաշտն ընդունել, իսկ հրաժարվելու դեպքում, թաղավորի վճիռն է եղել՝ «...պատուհասս կրեսցեն խեղութեամբ, և երթեալ յԱսորեստան մշակութիւն արասցին ընդ արքունի մշակս և ի հարկի՛վ կայցեն մինչև ցվախձանն իւրեանց»:

¹ «Ի հարկի», «ընդ հարկի» արտահայտությունը կապակցությունը տարակարծություններ գոյություն ունեն ն. Աղսնյի, որը իմաստավոր

Քանի որ նրանք իսկապես հրաժարվում են, այս «...կրտնալ երկոցունց զականջսն՝ հատն տանել յԱսորեստան, ի դառնն որ անուանեալ կոչի Շափուլ, կալ անդ նոցա ի հարկի և անել մշակութիւն արքունի»:

Նրանցից մեկը մեռնում է, իսկ մյուսը տեղական քրիստոնյաների օգնությամբ ազատվում և վերադառնում է Հայաստան: Նրանք «...գտունն իւրեանց և զարարս փոխանակ ընդ հարկի նորա դրեցին յարքունիս ցվախձան նորա, և կատարեցին ղկարգեալսն անվեհեր յաղագս նորա»:

Ղազար Փարպեցու այս պատմածը և՛ բովանդակությամբ, և՛ տերմինաբանությամբ լայն հնարավորություն է տալիս դատողությունների ու ենթադրությունների համար: Մահմանափակվենք սակայն երկու դիտողությամբ: Առաջին՝ տեքստից երևում է, որ պատժի էությունը, բացի ականջներից զրկելուց, ոչ թե արքունի է, այլ ազատ մարդկանց «արքունի մշակների» կատեգորիան փոխադրելը (հմմտ. ոճրագործների ստրկացման հնում ընդունված սովորույթը, ինչպես նաև «արքունի ստրուկները» կատեգորիան Հայաստանում՝ Փավստոս, IV, 17), իսկ այդ կատեգորիայի մարդիկ իրենցից ներկայացնում էին ոչ թե պատիժ կրող արքայազաններ, այլ արքունական տնտեսության մեջ անմիջական արտադրողների՝ հողագործների սոցիալական որոշակի խումբ: Երկրորդ՝ տեքստը այդ սոցիալական կատեգորիայի վիճակը բնութագրում է որպես ստրկական կամ ստրկականին մոտ:

Մշակների մասին այս պատկերացումները վերագրելով Հայաստանի թաղավորական և մասնատիրական տնտեսու-

րում է այն «ի հնադանդություն» («Армения в эпоху Юстиниана», էջ 180) և Ն. Մանանդյանի միջև, որը մեկնաբանում է այն որպես «հարկի տակ, տուրքի տակ» («Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում», էջ 154 և հետ.): Ն. Մանանդյանի մեկնաբանությունը հիմնված է Փավստոս Բուզանդի «Պատմության» որոշ տվյալների վրա (V, 10, 11 և ուրիշ.), որոնք չեն հակասում այդ մեկնաբանությանը, բայց և չեն կարող նրա անվերապահ հաստատումն ծառայել: Իսկ տվյալ կոնտեքստում ն. Աղսնյի մեկնաբանությունը ավելի համոզիչ է երևում:

թյուններին՝ դաստակերտ-ազարակներին, կտանանք այնտեղ աշխատող հողագործների սոցիալական դրուժյան եթե ոչ լրիվ, գոնե մոտավոր բնութագիրը:

Այդպիսի բնութագրի համար կարևոր լրացում է հանդիսանում Ազաթանգեղոսի այն հաղորդումը, թե Տրդատ III թագավորը յուրաքանչյուր ավանում հողերականություն համար առանձնացնելով յոթ «հող երդոյ», շրտական նույնպիսի հողամաս էլ հատկացրել է ազարակներում (էջ 436): Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ ազարակներում ևս հողը բաժանվում էր «հող երդոյ»-ների, որ համայնական հողատիրություն ազդեցություն որոշակի դրսևորում է, սակայն այստեղ, մասնավոր հողատիրության պայմաններում, ի տարբերություն կոլեկտիվի անդամներին հողամասեր տալու համայնական կարգերի, տիրոջ խնդիրն է եղել ոչ թե արտադրողներին հողաբաժիններով բավարարելը, այլ ընդհակառակը՝ հողը արտադրողներով ապահովելը:

Ղազար Փարպեցու մի այլ հաղորդման մեջ նշված է, որ մշակներն ունեին իրենց տները (էջ 159), հետևաբար, և իրենց ընտանիքները:

Դաստակերտ-ազարակների բնակիչների նկարագրվող հատկանիշները հիշեցնում են Առաջավոր Ասիայում լայնորեն տարածված նյութական բարիքներ արտադրողների կատեգորիան՝ հողի վրա նստեցված ստրուկներին (робы, посаженные на землю): Բայց մի այլ ուսումնասիրող կարող է նրանց մեջ տեսնել նաև ճորտեր: Առկա տեղեկությունները բավականաչափ հստակ չեն:

Սակայն տեղին է նորից հիշեցնել, որ դաստակերտ-ազարակների և նրանց բնակիչների մասին մեր կողմից բերված բոլոր տվյալները, առանց բացառության, չեն անցնում V դարից այն կողմ և հիմնականում արտացոլում են այդ նույն ժամանակներում, կամ նաև նախընթաց հարյուրամյակում, այսինքն հին հայկական հասարակության ֆեոդալացման պրոցեսի ամենաինտենսիվ շրջանում եղած դրուժյունը: Այդ տրվյալները մեխանիկորեն նախընթաց դարերի վրա տարածելն,

իհարկե, անթույլատրելի է, բայց ակներև է, որ նրանցում արտացոլված դրուժյունը հանդիսացել է դրանից շատ առաջ ծագած և զարգացած պրոցեսների պատմական արդյունքը և, հետևաբար, որպես այդպիսին, կարող է մեզ նախադրյալ ծառայել այդ պրոցեսները ճանաչելու և բացահայտելու համար:

Սակայն այդ պատկերը դեպի պատմության խորքերը շարժելու վճիռ ընդունելու համար, այնուամենայնիվ անհրաժեշտ է ինչ-որ իրական հենարան ունենալ: Այդպիսի հենարան մենք գտնում ենք, նախ՝ սահմանակից երկրների մասին նախահեղինիստական ու հելլենիստական ժամանակաշրջանների, ինչպես նաև մ. թ. առաջին դարերի համապատասխան տվյալների մեջ, երկրորդ՝ Մովսես Խորենացու պահպանած, թեկուզ և ուշ ժամանակների, բայց հին Հայաստանի շատ ավելի վաղ ժամանակաշրջանների պատմությունը լուսաբանել ակնկալող մի քանի ուղղակի տվյալների մեջ:

Մեր թվականությունից առաջ VIII—VII դդ. Ասորեստանյան տերության տերիտորիայում նկատվում է, մի կողմից՝ ստրկատիրության ուժեղ աճ՝ ի հաշիվ և՛ ռազմագերիների ու վերաբնակեցվածների, և՛ ազատ գյուղացիության ստրկատիրական հարաբերությունների մեջ ներգրավման, մյուս կողմից՝ մասսայական հեռացում ստրկատիրական տնտեսության «կլասիկ» ձևերից, որոնք հիմնված էին արտադրամիջոցներից լիովին կտրված ստրուկների աշխատանքի վրա¹: Այդ տիպի ստրուկների հետ մեկտեղ, լայն տարածում է ստանում մի նոր սոցիալական կատեգորիա՝ հողի վրա նստեցված ստրուկները: Այդ ստրուկները, թվով 5—10-ական մարդ, ընտանիքներով, ապրել են թագավորին, տաճարներին, մասնավոր մարդկանց պատկանող ոչ-մեծ բնակավայրերում և կալվածներում: Նրանք միշտ աշխատել են տիրոջ հողի վրա և, որպես կանոն, բանեցրել են տիրոջ անասունները: Կատարել են որոշ պետական պարհակներ: Նրանց կարելի էր վաճառել հողի հետ միասին²: Բնութագրելով նրանց դրուժյունը, Ի. Մ. Դյա-

¹ См. И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, Л., 1949, էջ 109:

² Նույն տեղում, էջ 116 և հետ.:

կոնսիլը այն համեմատում է հռոմեական կոլոնների դրուժյան հետ, վերապահութեամբ, որ նկատի ունի «ոչ թե վաղ միջնադարի կոլոն-ճորտերին, այլ մեր թվականության առաջին դարերի այն ստրուկներին, որոնք բնակեցվում էին առանձին հողամասերի վրա՝ բահրային աշխատանք կատարելու, ձուլվելով կոլոն-վարձակալների հետ»¹:

Տվյալների սակավությունը, նրանց անբավարար ուսումնասիրվածությունը հնարավորություն չեն տալիս ամբողջական գաղափար կազմել Արեւմեայան պետության մեջ ստրուկների շահագործման նույնպիսի մեթոդի տարածվածության աստիճանի մասին, սակայն անվիճելի է այն փաստը, որ պարսկական մեծատոհմիկների կալվածներում աշխատած ստրուկների մի մասն ուներ որոշ շարժական գույք, ընտանիք, հող ունենալու իրավունք² (համենայն դեպս՝ Բաբելոնիայում): Այդ կալվածներում հողը մշակվում էր ստրուկների հետ մեկտեղ նաև վարձակալների կողմից:

Հելլենիստական ժամանակաշրջանի հարաբերությունների մեղ հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ տվյալներ գտնում ենք Սարգ քաղաքի շրջակայքում հայտնաբերված Մենեսիմաքոսի հայտնի արձանագրության մեջ (մ. թ. ա. III դարի վերջը), որը կարևորագույնն է այդ կարգի սակավաթիվ վավերագրերից: Արձանագրությունում խոսվում է մի կալվածքի մասին, որի կազմի մեջ մտնում են գյուղեր, կալվածատուն, հողաբաժիններ: Անմիջական արտադրողներ են հանդիսանում գյուղացիները և ստրուկ-հողագործները: Կալվածքի մի մասի վրա դրված են պետական հարկեր, մյուս մասը ազատված է դրանցից³: Հելլենիստական ժամանակների ստրուկ-հողագործների մասին կան նաև մի շարք այլ տվյալներ:

¹ И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, Л., 1949, էջ 118:

² Տե՛ս И. М. Дьяконов, Рабовладельческие имения персидских вельмоги, ВДИ, 1959, № 4, էջ 88 և հետ.:

³ W. N. Buckler and D. M. Robinson, Greek Inscriptions from Sardes. I, „American Journal of Archaeology“, XVI, էջ 12 և հետ.: Արձանագրության թվագրումը մ. թ. ա. III դարի վերջով պատ-

Հայկական նյութը վերլուծելիս Ս. Տ. Երեմյանը ամենայն իրավամբ համեմատության համար բերում է այսպես կոչված «Բաբելոնյան թալմուդի» տվյալները, որը բացառիկ հարուստ տեղեկություններ է պարունակում Իրաքի և սահմանակից երկրների մ. թ. առաջին դարերի սոցիալ-տնտեսական պատմության մասին: Ըստ այդ տեղեկությունների, Իրաքում լայն տարածում ունեին մասնատիրական տնտեսությունները «դասկարտա դե արդե» («դաստակերտ՝ ստրուկներով»), որոնք կարող էին ունենալ հարյուրավոր ստրուկ աշխատողներ: Այդ դաստակերտներն օտարվում էին նրանցում աղբյուր ստրուկների հետ միասին¹: Յու. Ա. Սոլոդուխոն նշում է այդտեղի ստրուկների շահագործման մեթոդների զարգացումը. նրանց կցում էին որոշակի հողամասի և պարտավորեցնում մշակել այն: Սկզբնապես տերը որոշակի օրերին ստրուկներին տալիս էր «սպրուստ» (ДОВОЛЬСТВО) աշխատանքի դիմաց: Հետագայում ստրուկներն սկսել են իրենց հողամասի բերքից բաժին ստանալ²:

Պակաս համոզիչ չէ հայկական դաստակերտների համեմատությունը³ պարթևական «դաստակարտների» հետ, որոնց մասին տեղեկություններ պահպանվել են «Մատիկան է հազար դատաստան»-ում («Հազար դատավճռի մատյան»)՝ Այդ դաստակարտներում աշխատող ստրուկները անշահրիկները նույնպես բնակեցված էին հողի վրա, և դաստակարտներն

կանում է լին դիտնական Տ. Չախաղուհու (տե՛ս Ա. Գ. Փերիխանյանի դրախտականը, ВДИ, 1954, № 3, էջ 114 և հետ.):

¹ Ю. А. Солодухо, Значение еврейских источников раннего средневековья для истории Ближнего Востока, „Советское востоковедение“, 11, 1941, էջ 39, նույնը, К вопросу о социальной структуре Ирака, „Ученые записки“, т. XIV, էջ 76:

² Նույն տեղում, էջ 77 և հետ.:

³ Տե՛ս С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении..., ВДИ, 1950, № 1, էջ 17:

⁴ А. Г. Периханян, К вопросу о рабовладении и землевладении в Иране парфянского времени, ВДИ, 1952, № 4, էջ 18 և հետ.:

օտարվում էին (ընծայվում, վաճառվում, անցնում էին ժառանգար) նրանց հետ միասին: Այդ ստրուկները, որոնք սկզբնապես, հավանորեն, ապրուստ (ДОВОЛЬСТВЕНЕ) էին ստանում իրենց կատարած աշխատանքների դիմաց, ժամանակի ընթացքում հասան իրենց կողմից մշակվող հողաբաժնի բերքի մի մասն ստանալու իրավունքին, որը իրավաբանորեն ձևակերպվել է ստրուկին՝ նրան տրվելիք բերքի բաժնին համասպատասխան մասով «ազատագրելու» վերաբերյալ ստրկատիրոջ դեկլարացիայով¹:

Այս ամենը խոսում է այն բանի օգտին, որ հայկական դաստակերտ-ազարակների հողագործների վիճակը, եթե ոչ IV—V դարերում, ապա, համենայն դեպս, ոչ շատ հեռավոր անցյալում, պետք է համարել հողի վրա բնակեցված ստրուկների վիճակ: Դրանով, հասկանալի է, չի բացառվում դաստակերտ-ազարակներում շահագործման նաև այլ օժանդակ ձևերի կիրառման հնարավորությունը. չպետք է մոռանալ, թե որքան բարդ պատկեր է ներկայացնում հողագործների շահագործումը հին աշխարհում, երբ այն լավ է արտացոլված աղբյուրներում:

Այն եզրակացությունը, որ Հայաստանում ևս գործ ունենք ստրուկների հետ, խարսխվում է, մասամբ, ինչպես ասվեց, նաև Մովսես Խորենացու որոշ տվյալների վրա: Վկայաբերելով «Ողիւմպ քուրմ Հանույ գրող մեհենական պատմութեանց»-ին, Խորենացին հաղորդում է, որ գահի հափշտակիչ Երվանդի պարտությունից հետո Սմբատը՝ Արտաշես արքայի զորավարը, առնելով Բագարանը, Երվանդի եղբոր՝ քրմապետ Երվազի աթոռանիստը, բռնազրավեց նրա գանձերն ու 500 ստրուկներին (ծառայ-ներին): Այդ բոլորը ներկայացնելով Արտաշեսին, Սմբատը իբրև նվեր ստացավ հիշյալ ստրուկներին, որոնց և «տարեալ բնակեցուցանէ ի թիկանց Մասեաց, ի նոյն անուն Բագարան կոչելով զձեռակերտն» (II, 48): Մովսես Խորենացու այդ տեղեկություններին առնչվում են նրա ու-

րիշ տվյալներ ևս: Նույն Սմբատը հյուսիսային արշավանքի ժամանակ վերցրած ռազմագերիներին թագավորի հրամանով բնակեցրեց Մասիսի արևելյան լանջում (II, 52): Դեպի արև-վելք կատարած արշավանքի ժամանակ վերցված գերիներին Արտաշեսը նվիրեց Սմբատին, որը գծովելով արքայորդի Արտավազդի հետ, քաշվեց Հայաստանի հարավային ծայրամասը, Տմորիք գավառում գտնվող իր տերությունը, որտեղ և, Ալիի վայրում, բնակեցրեց գերիներին (II, 58): Հանրագումարի բերելով Արտաշեսի այդ և մյուս արշավանքների արդյունքները, Խորենացին գրում է, որ թագավորը «հրամայէ զսահմանս դիւղից և ազարակաց որոշել. քանզի բազմամարդացոյց զաշխարհն Հայոց բազում ածելով ազգս, և բնակեցուցանելով ի լերինս և ի հովիտս և ի դաշտս» (II, 56):

Հայոց աշխարհում օտարերկրացիների բնակեցումը սերտորեն կապելով համայնական և մասնատիրական հողերի որոշակի սահմանազատման անհրաժեշտություն հետ, Խորենացին, անկասկած, նկատի ունեւ այն հանգամանքը, որ վերաբնակեցվածները լրացնում էին հենց դաստակերտ-ազարակների բնակիչների շարքերը: (Հմմտ. նաև Խորենացու հաղորդածը գերի մարերին դաստակերտներում բնակեցնելու մասին—I, 30):

Խորենացու այս տեղեկությունները անուղղակի հաստատումն են գտնում Արտաշես I թագավորի նվաճումների մասին Ստրաբոնի հաղորդմամբ (XI, 14, 5) և Տիգրան II-ի ժամանակ օտարերկրացիների զգալի զանգվածներ Հայաստան գաղթեցնելու մասին անտիկ պատմագրության բազմաթիվ տվյալներով: Այդ կարգի տեղեկություններ կան նաև Տիգրան II-ի որդու՝ Արտավազդ II-ի ժամանակի մասին: Նվաճված երկրների բնակչությունը տեղահանելու և Հայաստանում բնակեցնելու հետևողական քաղաքականությունը վկայում է հայ հին հասարակության այլ կարիքներից բացի, նաև ստրուկների թիվը համարելու ձգտման մասին: Ստրկական ուժը, անկասկած, լրացվում էր և այլ ճանապարհներով: Այն, որ մենք տեղեկություններ ունենք համարյա բացառապես պատերազ-

¹ А. Г. Периханян, К вопросу о рабовладении и землевладении в Иране парфянского времени, ВДИ, 1952, № 4.

մի միջոցով ստրուկներ ձեռք բերելու մասին, հազիվ թե նշանակում է, որ այդ միջոցը գերակշռող նշանակություն ունի ներքին այն միջոցների (պարտային ստրկություն, տաճարների նվիրատվություն, երեխաների վաճառք, ինքնավաճառք, հանցագործների ստրկացում և այլն) գումարի համեմատություններ, որոնք լավ հայտնի են Հայաստանին սահմանակից՝ հին և հելլենիստական ժամանակաշրջանների, ինչպես նաև մ. թ. առաջին դարերի Միջագետքի, Ասորքի, Փոքր Ասիայի համար: Բանն այն է, որ Հայաստանի վերաբերյալ մեր ունեցած տեղեկությունները այլ բնույթի են, նրանք պահպանվել են ոչ թե վավերագրերում, այլ ուշ շրջանի մատենագրական աղբյուրներում:

Աղբյուրները մեզ թույլ չեն տալիս հին Հայաստանի գյուղատնտեսության մեջ ստրուկների շահագործման վերը նշված ձևերից ավելի հեռուն գնալ և բացահայտել նրանց նախորդած ձևերն ու մեթոդները: Մ. Երեմյանը, ինչպես տեսանք¹, մշակների անցումը «գյուղատնտեսական ստրուկների» կամ, որ նույնն է, նրանց բնակեցումը հողի վրա, կապում է «Ֆեոդալացման պրոցեսի խորացման» հետ², որը, նրա պարբերացման համաձայն, տեղի է ունեցել մ. թ. II—III դարերում³: Շահագործման նախորդած մեթոդների հարցը Մ. Երեմյանը ուղղակի ձևով չի դրել, բայց որոշ ակնարկներից կարելի է կռահել, որ նկատի ունի արտադրամիջոցներից բոլորովին զրկված ստրուկների անմիջական շահագործումը:

Կարիք չկա սակայն ստրուկներին հողին կցելու սկիզբը կապել անույշման հասարակության ֆեոդալացման հետ: Այդ երևույթը, որի էությունն էր կազմում կցված հողամասերի բերքի մի մասը ստրուկների կողմից օգտագործելու իրավունքը, որոշ գործիքների հատկացումը նրանց, ընտանիք ունե-

¹ Տե՛ս վերևում, էջ 19:

² С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении..., ВДН, 1950, № 1, էջ 14:

³ С. Т. Еремян, Рабовладельческое общество древней Армении (գոհարական գիտերազիայի ակտուսեֆերատ): М., 1953, էջ 40:

նալու թուլություններ և այլն, այսինքն նրանց համար, թեկուզ և նվազագույն, ինքնուրույնության հնարավորություններ ստեղծելը, ճիշտ է, նշանակում էր բացառապես արտատնտեսական հարկադրման վրա հիմնված կլասիկ ստրկատիրական շահագործման ձգնաժամ, սակայն այդ ձգնաժամի առաջին նշաններից մինչև ստրկատիրական հասարակարգի ճեղքնաժամը և անկումը դեռևս շատ ու շատ հեռու էր: Դեռ ավելին, հիշյալ նշանները սկզբնական պահերին ուղեկցվում էին ստրկատիրական սիստեմի զգալի աճմամբ ու էլյուզավորմամբ, որոնք արտահայտվում էին, ամենից առաջ, ստրկատիրական հասարակությունների աշխարհագրական արեալի ինտենսիվ լայնացմամբ, թույլ զարգացած ծայրամասային երկրներում նրա տարածմամբ: Տվյալ դեպքում մենք նկատի ունենք հելլենիստական ժամանակաշրջանի պատմությունը, բայց համանման երևույթներ կան նաև և հին-արևելյան և հռոմեական պատմության մեջ:

Հայաստանում, որը ծայրամասային այդպիսի երկրներից մեկն էր, հողի վրա նստած ստրուկների շահագործման սիստեմի ծնունդը կարելի է վերագրել զգալիորեն ավելի հեռավոր ժամանակաշրջանի, քան ֆեոդալացման պրոցեսների խորացումը, այն կապելով Հայաստանը հելլենիստական աշխարհի զարգացման միասնական պրոցեսի մեջ բնորոշելու հետ: Ընդամին Հայաստանում, ի տարբերություն զարգացած ըստրկատիրական երկրների, այդ սիստեմի ներքին ակունքները կարելի է տեսնել ոչ թե տնտեսական զարգացած «կլասիկ» ստրկատիրության տնտեսաձևերի մեջ, որոնք Հայաստանը հավանորեն երբեք չի էլ թևակոխել, այլ հենց արխայիկ նահապետական ստրկության պայմաններում, որոնք նրան հատուկ են եղել հելլենիստական. շրջանի նախորդին: Ինչ վերաբերում է այս վերջին՝ նահապետական ստրկության նշված սիստեմին անմիջականորեն, «կլասիկ» փուլի շրջանցմամբ, փոխարկվելու հնարավորությանը, առաջ այն ասպահովված էր ստրկության երկու այդ՝ արխայիկ և ուշ, ձևերի միջև եղած որոշակի նմանության զգեստով:

Ստրկատիրական հասարակության զարգացման այն ժամանակաշրջանը, երբ սկսվում և տարածում է ստանում ըստրուկների բնակեցումը հողի վրա, բնութագրվում է, բացի ծայրամասային երկրները ստրկատիրական աշխարհի մեջ ներառելուց, նաև ստրկատիրական սիստեմի ուռձացման այլ ուղղությամբ՝ ազատ բնակչության, ամենից առաջ, հողագործական բնակչության ներգրավմամբ շահագործման նրան հատուկ ձևերի ուղղությամբ: Այդ երկու հանդիպական պրոցեսները դեռ երկար ժամանակ ստրկատիրական հասարակության զարգացման այնպիսի ուղիներ էին, որոնք երկարացնում էին նրա կյանքը, և հետագայում միայն, հարյուրամյակներ հետո, հանգեցրին հողագործների գրուկյան համահարթմանը ֆեոդալական կախվածության մակարդակի վրա:

Հուսմեական կոլոնատի զարգացումը կարող է ծառայել այդ պրոցեսների կլասիկ օրինակ: Սովետական մի շարք հետազոտողների կարծիքով, մ. թ. III դարում նրանք արդեն շատ հեռու էին գնացել: Այսպես, Ե. Մ. Շտայերմանը գրում է. «...այստեղ (խոշոր սալտուսներում և լատիֆունդիաներում — Գ. Ս.) հիմնական արտադրողներ դառնում են ոչ թե ստրուկները, ...այլ հողի վրա նստած, տարբեր կատեգորիաների պատկանող աշխատողները, որպիսի կատեգորիաների միջև սահմաններն արդեն սկսում են ջնջվել: Դրանք և ստրուկ՝ քվադի-կոլոններ էին, և կոլոններ, և արձակվածներ, և ինքավիլիներ, և ազատավարձուներ և այլն: Նրանք իրենց հողամասերում վարում էին փոքր տնտեսություն, ժամանակի մի մասը նվիրելով տիրոջ կամ խոշոր վարձակալի օգտագործման ներքո պահպանված հողի մշակմանը: Բերքի մի մասը մնում է նրանց ի սեփականություն, ինվենտարը գտնվում է նրանց տնօրինության տակ: Տիրոջ իշխանությունը նրանց նկատմամբ սահմանափակված է, կալվածքի հետ նրանց կապը գնալով ամրանում է: Ստրուկների համար այդ գրուկյունը նշանակում էր նրանց վիճակի որոշ մեղմացում, կոլոնների

համար, բնդհակառակը՝ զգալի վատթարացում: Ստրկատիրության ճգնաժամի զարգացմանը զուգընթաց, բանող ուժի կարիքի աճման համեմատ... ուժեղանում է կոլոնների կախումը, ըստ որում նրանց ստատուսի վրա գնալով ավելի մեծ ազդեցություն են գործում ստրկատիրական հասարակության նորմերը»:

Այլ հետազոտողների կարծիքով, համահարթման պրոցեսը դեռ ավարտված չի եղել նաև VI—VII դարերում: «Ըստ ստրկատիրությունից ֆեոդալիզմին անցման ժամանակաշրջանում կոլոնատը գնալով ավելի ու ավելի է առաջատար դիրքեր գրավում Իտալիայի տնտեսական կյանքում: Կոլոնները այդ վավերագրերում (VI—VII դարերի Ռավենյան Պապիրուսներում — Գ. Ս.) պատկերանում են որպես առավել տարածված և դրա հետ մեկտեղ կալվածքի հետ տնտեսապես զգալի շահով կապված՝ գյուղական կախյալ բնակչության կատեգորիա, թեպետև ստրկությունը դեռևս ամբողջովին չէր զիջել իր դիրքերը... Գնալով ավելի պարզ է ուրվագծվում այն ժամանակների սոցիալ-տնտեսական զարգացման տենդենցը, որը արտահայտվում էր այդ կատեգորիաների գրուկյան մերձեցմամբ, նրանց համահարթումով, կապված Ապենինյան թերակղզում ֆեոդալական հարաբերությունների հաստատման հետ»:

Այս կամ այն ձևով և ինտենսիվությամբ այդ նույն պրոցեսները հատուկ են եղել նաև մյուս ստրկատիրական հասարակություններին, և հենց նրանց արտահայտությունն է, օրինակ, Փոքր Ասիայի մ. թ. ա. III դարի վերջ՝ հիշատակված արձանագրությունը. Մենսիմարոսի արձանագրության մեջ ստրուկները և գյուղացիները, չնայած նրանց գրուկյան

¹ E. M. Шт а е р м а н, Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи, М., 1957, էջ 114:

² З. В. Удалцова, Рабство и колонат в византийской Италии во второй половине VI—VII вв. (Приемущественно по данным Равеннских Папирусов). «Византийский временник», М., 1961, էջ 120:

տարրերու վայնը, հավասարապես մտնում են կալվածքի կազմի մեջ:

Ստրկատիրական հարաբերությունների ակրեցությունը գյուղացիության շահագործման ձևերի վրա, նրա կախման աստիճանական սաստկացումն ու նրա ամրացումը հողին, նրա մերձեցումը հողի վրա նստեցված ստրուկների դրուժյանը — առանձնապես լավ է ցուցադրում, այսպես կոչված, «Վատդիկեի արձանագրությունը» (նույնպես Փոքր Ասիայից), որից իմանում ենք այն մասին, որ Անտիոքոս II թագավորը (261—247 թթ. մ. թ. ա.) հիշյալ կառուցիկներն նվիրել է մի գյուղի հողերով, նրանց պատկանող գյուղացիներին (λαοί) իրենց տներով և ունեցվածքով, այլև այն գյուղացիներին, որոնք լինելով այդ գյուղից, գաղթել են այլ տեղեր¹:

Այս համադրումը բնավ չի նշանակում, որ մենք ձգտում ենք հավասարության նշան դնել հոռոմեական կուլտուրաների և հելլենիստական ժամանակաշրջանի λαοί-ների միջև՝ հողի, հողատիրոջ, բերքի նկատմամբ նրանց ունեցած կապի տեսակետից: Բայց բանն այն է, որ նման է եղել նրանց դերը ստրկատիրական հասարակության էվոլյուցիայի սոցիալ-տնտեսական համապատասխան պրոցեսներում, նրա շարժման մեջ դեպի այն վիճակը, որը ելակետային դարձավ ֆեոդալական հասարակության զարգացման համար:

Նույն վերապահությունը կարելի է ընդունել Ն. Ադոնցի առաջարկած՝ Արշակունիների ժամանակաշրջանի նաև հայ գյուղացիության այն մասի համեմատությունը IV դարի փոքրասիական կուլտուրաների հետ, որն ապրում էր ոչ թե պետական, այլ անձամբ թագավորին, նախարարներին, եկեղեցուն պատկանող և այլ մասնատիրական հողերի վրա²: Այդ համեմատությունը մենք հանդիպում ենք նաև Մանանդյանի մոտ, որը

մեկ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի հայ գյուղացուն (շինակահին) բնութագրում է որպես «կիսազատ ճորտի»: Տվյալ սահմանումը, որը հիմնված է թեև ոչ սակավաթիվ, բայց անսուղակի տվյալների վրա³, մեր գիտելիքների ներկա էտապում ընդունելի կարող է համարվել լուկ այն շափով, որը շափով ցույց է տալիս այդ ժամանակաշրջանում շինակահինների կախյալ վիճակի սաստկացումը, իսկ այդ պրոցեսը անտարակուսելի է: Այն արտահայտվում է 2. Մանանդյանի մոտ հավաքված տվյալներից բացի, նաև հողագործական բնակչության դեպի քաղաք ձգումն խիստ աճի փաստով:

Այսպիսով, Հայաստանի համար ևս, թեպետև դեռևս ընդհանուր գծերով, կարելի է արձանագրել դաստակերտ-ազարակների բնակիչների՝ հողի վրա նստած ստրուկների ու գյուղերի և շեների բնակիչների՝ գյուղացի-համայնականների վիճակի մերձեցման պրոցես, որ նշանակում է առաջինների դրուժյան որոշ բարելավում և վերջինների դրուժյան վատթարացում: «... Գյուղացի-համայնականները... ե. հողի վրա նստեցված ու ինքնուրույն տնտեսություն վարող ստրուկները իրենց ընտանիքներով... հետզհետե կազմում են մի նոր դասակարգ՝ ֆեոդալական կախման մեջ գտնվող գյուղացիություն» — գրում է Ս. Տ. Երեմյանը²: IV—V դարերում կալվածները, որպես կանոն ներկայացնում են և՛ դաստակերտ-ազարակներ, և՛ գյուղերն ընդգրկող կոմպլեքսներ. այս հանգամանքը, Մենսիմաքոսի արձանագրության մեջ արտացոլված դրուժյան համանման, ցույց է տալիս նրանց վիճակի մերձեցումը, բայց համահարթում դեռևս չկա — նրանք պարզորոշ կերպով տարբերակվում են աղքատներում³: Որոշ տարբերություններ պահպանվում են թերևս անգամ զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, XII դարում, թեև հիմք կա մտածելու, որ Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը տվյալ դեպքում,

¹ C. B. Welles, Royal Correspondence in the Hellenistic Period. A Study in Greek Epigraphy. New Haven; 1934, № 19.

² Ն. Ադոնցի, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948, էջ 199:

¹ Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 160:

² Очерки истории СССР (III—IX вв.), М., 1958, էջ 169:

³ Տե՛ս վերևում, էջ 21 և հեռ.:

ինչպես մի շարք այլ դեպքերում, որպիսիք կարելի է գտնել այդ կարգի ամեն մի հուշարձանում, ավելի շուտ արտահայտում է իրավաբանական (կամ նույնիսկ՝ գրական) ավանդությունը՝ վաղուց անցած ժամանակների ծնունդը՝ քան թե իրեն ժամանակակից կյանքը¹։

Ինչպես և վերևում՝ դաստակերտ-ազարակների բնակիչների կապակցությամբ, այստեղ էլ տեղին է հիշեցնել, որ հին հայ գյուղացիության գրությունը վերաբերող բոլոր դատողությունները հիմնված են այնպիսի աղբյուրների վրա, որոնք լուսաբանում են իրերի գրությունը ոչ ավելի վաղ, քան IV—V դարերում, այսինքն՝ շոշափում են ուսումնասիրվող պրոցեսների լոկ վերջին էտապները։ Իսկ ի՞նչ էր հայկական գյուղական համայնքի պատկերը հելլենիստական ժամանակներում և մ. թ. առաջին դարերում։ Այդ հարցը ոչ միայն ամենաբիշ ուսումնասիրվածներից մեկն է, այլև մեկն է ուսումնասիրության համար առավել դժվար մատչելիներից։

Հայկական մինչֆեոդալական գյուղական համայնքի հետազոտության ուղղությամբ որոշ աշխատանք կատարել է Ս. Երեմյանը։ Նա հանգել է այն եզրակացությանը, որ համայնքը կազմված էր արյունազգակցական ընտանիքներից։ Գոյություն ուներ «կոլեկտիվ հողային սեփականություն մասնավոր հողօգտագործման առկայությամբ»։ Իրավաբանորեն ազատ գյուղացի-համայնականները համայնքի հետ կապված էին հողից օգտվելու ժառանգական իրավունքով, որից չէր օգտվում տվյալ համայնքին չպատկանող մարդը։ «Գյուղը հարկվում էր կոլեկտիվ կերպով և համայնականները կոլեկտիվ կերպով էլ կատարում էին իրենց պարհակները»։ «Այդ պարհակները շարունակ աճում էին, և պարհակն ավարտած համայնականը ընդմիջա մնում էր այդ ծանր աշխատանքներին ամրացված, փաստորեն ընկնելով ստրուկի գրության

մեջ»։ Այդպիսի համայնականները «ստրկացվում էին և ժամանակի ընթացքում համալրում էին ստրուկների՝ մասնատիրական տնտեսությունների հիմնական աշխատողների շարքերը»։ «Համայնքի ներսում տեղի ունեցած շերտավորումը նրա միջավայրից... դնալով ավելի էր դատում արտադրամիջոցներից զրկված և իշխող դասակարգի տնտեսություններում որոշակի վճարով աշխատող մարդկանց»։ Սրանք նույնպես աստիճանաբար դառնում էին ստրուկներ։ Այսպիսով, արևելյան համայնքը եղել է «ստրկության աղբյուր»¹։

Սակայն, բերված գրույթները նախաֆեոդալական Հայաստանի գյուղական համայնքի հարցի ավելի շուտ տեսական գրումն է և ոչ լուծումը, որի համար մենք առայժմ բավարար տվյալները չունենք։ Ուստի հնարավոր ենք համարում որոշ դիտողություններ անել շոշափված հարցի առթիվ, նույնպես նրա դրման կարգով։

Ամենից առաջ չպետք է համայնքի, որպես «ստրկության աղբյուրի», նշանակությամբ սքողել նախաֆեոդալական համայնքի ստրկատիրական էության մյուս ասպեկտները։ Չի կարելի, օրինակ, թերագնահատել այն փաստը, որ Արևելքի երկրներում գյուղական համայնքը ոչ միայն եղել է մասնատիրական տնտեսություններում աշխատող ստրուկների կազմը համալրելու աղբյուր, այլև ինքնին հանդիսացել է, հատկապես ստրկատիրական կարգի ուշ էտապներում, անմիջական ստրկատիրական շահագործման օբյեկտ²։

Մյուս կողմից՝ պետք է հաշիվ առնել ոչ միայն համայնքի փոխհարաբերությունը պետության և ընդհանրապես համայնքից դուրս գտնվող շահագործողների հետ, այլև նրա ներքին վիճակը։ Սովորաբար այդ հարցը շոշափելիս վկայաբերում են արևելյան համայնքի սոցիալական շերտավորումն ու քայ-

¹ С. Т. Еремян, Рабовладельческое общество..., էջ 15 և հետ.։

² Հմմտ. А. И. Тюменев, Передний Восток и античность, «Вопросы истории», 1956, № 6, էջ 53 և հետ.։

¹ Տե՛ս Գ. X. Саркисян, Тигракаерт, էջ 103, ծանոթություն 54։

քայումը, սակայն ոչ մի կերպ չցուցադրելով դրանց արդյունքները: Փաստորեն ենթադրվում է, որ համայնքն ընդունակ չէ ներքին էվոլյուցիայի, իր սոցիալական կառուցվածքի զարգացման ու փոփոխման. նրան վերագրվում է լոկ արտաքին զարգացման, լոկ այն փոխհարաբերությունների էվոլյուցիայի ընդունակություն, որոնք առաջացել էին համայնքի և հասարակության իշխող դասակարգերի միջև, որ հանգում է համայնքի՝ վերևից կատարվող շահագործման մեթոդների ու շահի փոփոխմանը: Այս մետաֆիզիկական հայացքի օբյեկտիվ հիմքն է, անկասկած, գյուղական համայնքի պահպանողականության շահազանցումը: Բայց չէ՞ որ պահպանողականությունը նշանակում է լոկ զարգացման դանդաղում և ոչ նրա իսպառ բացակայություն:

Մասամբ նախընթացի հետ կապված մյուս ընդունված դրույթն այն է, որ ստրկատիրությունը և գյուղական համայնքը մեկուսացած, մեկը մյուսից անկախ պատմական երևույթներ էին, որ նրանք կարող էին լոկ գոյակցել, մտնելով, ամենաշատը, անխուսափելի արտաքին հարաբերությունների մեջ և մեկը մյուսին խորթ մնալով ներքնապես: Դա հանգեցնում է ստրկատիրության և գյուղական համայնքի որոշակի հակադրությանը, որը դրսևորվում է այսպես. որքան մեծ նշանակություն է տրվում մեկին, այնքան փոքր դեր է հատկացվում մյուսին: Այսպես, օրինակ, Հ. Մանանդյանը հին Հայաստանի ստրկատիրության վերաբերյալ տեսակետի դեմ որպես հիմնական փաստարկ առաջ է քաշում այն նկատառումը, թե համայնական գյուղացիության դերը արտագրության մեջ այնքան մեծ էր, որ ստրուկների համար լոկ աննշան տեղ էր թողնում¹:

¹ Տե՛ս Գ. Ա. Մանանդյան, *Проблема...*, էջ 20 և ուրիշ. հմմտ. նաև Ս. Ե. Հակոբյան, *Հայ գյուղացիության պատմությունը*, Կ էջ 220, 246, 248 և ուրիշ:

Հին Հայաստանում ստրուկների ու համայնականների քանակական հարաբերության հարցը¹ բավականաչափ կարևոր է և հետաքրքրական, որպեսզի լուրջ ուշադրություն նվիրվի նրան, սակայն, նախ՝ դրա լուծման համար մենք չունենք վիճակագրական ոչ մի ավյալ կամ դրան փոխարինող տեղեկություններ, և այդ առթիվ արված բոլոր դատողությունները մնում են ոչ ավելի, քան ուշ աղբյուրների տեղեկությունների վրա հիմնված ենթադրություններ. երկրորդ՝ թե որքան մեծ է եղել համայնքի դերը արտագրության մեջ, բնավ էլ այդ հարցը չէ կենտրոնականն ու վճռականը հին հայկական հասարակության սոցիալ-տնտեսական բնույթը որոշելու գործում: Այդպիսին է այն հարցը, թե որպիսին է եղել գյուղական համայնքի դերը, որպիսին է եղել նրա բնույթը:

Գյուղական համայնքը ինքնին երբեք որևէ սոցիալ-տնտեսական կացութաձևի հատկանիշ չի հանդիսացել: Անհրաժեշտ պայմանների առկայության դեպքում նա կարող էր գոյություն ունեալ ոչ միայն ֆեոդալիզմի ժամանակ, որ սովորաբար ընդգծվում է, այլև ստրկատիրական կարգերի ժամանակ, և, առանձին դեպքերում, նույնիսկ կապիտալիզմի ժամանակ (օրինակ՝ Ռուսաստանում): Եթե վերանանք հիմքում ոչ ճիշտ և պատմականությունը հակասող այն մտքից, որ

¹ Հմմտ. С. Л. Утченко, Е. М. Штаерман, *О некоторых вопросах истории рабства, ВДИ, 1960, էջ 9 և հետ.:* Հոդվածի հեղինակների կարծիքով, այս կամ այն հասարակությունը ստրկատիրական ֆորմացիային վերագրելիս «ստրուկները թվի շահանիշից հարկավոր է հրաժարվել ամենավճռական կերպով»: «...Ստրկական աշխատանքը, ստրկությունը որպես շահագործման ձև բուն անտիկ հասարակությունների զարգացման որոշ ժամանակաշրջաններում, ... իսկ առավել ևս զարգացած ստրկատիրական պետությունների ազդեցություն տակ գտնված հասարակությունների մեջ, կարող էին և շահագործման (ու աշխատանքի) գերակշռող ձևեր չլինել: Բայց դա ոչ մի կերպ չպետք է խախտի մեր պատկերացումը ստրկատիրական ֆորմացիայի մասին: Եթե ստրկատիրական աշխատանքի կամ շահագործման ստրկատիրական ձևը չէին գերակշռում քանակապես (ինչպես և ստրուկների թիվը անտիկ պետություններում), ապա նրանք, անկասկած, գերակշռում էին որակապես» (էջ 11):

գյուղական համայնքը բացարձակապես քարացած է ու անշարժ և ընդունակ միայն անվերջ քայքայվել սոցիալակալ շերտավորման պրոցեսի անվերջ սրման հետևանքով, ապա հարկ կլինի ընդունել, որ նրանում, ինչպես և ամեն մի հասարակական օրգանիզմում, անխուսափելիորեն արտացոլվում են այն հասարակության համար բնորոշ սոցիալական փոխհարաբերությունները, որի բաղկացուցիչ մասն է կազմում համայնքը: Ստրկատիրական երկրների գյուղական համայնքների ներսում առաջանում էին ստրկատիրական հարաբերություններ, իհարկե, համայնական կյանքի յուրահատուկ պայմանների ազդեցության ներքո որոշակիորեն ձևափոխված: Խոսքը վերաբերում է, հիմնականում, պարտային ըստրկությունը համայնքների ներսում¹, բայց նաև այն ըստրկությունը, որոնք հարուստ համայնականների կողմից ձեռք էին բերվում դրսից²: Ստրկատիրական հարաբերությունները թափանցում էին նաև ընտանիքը՝ համայնքի բաղկացուցիչ մասը, և ազդում էին կանանց ու երեխաների դրությունը վրա³:

¹ Տե՛ս օրինակ, И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, Л., 1949. У. р. а. XII դարի ասորեստանյան դատաստանագիրքը հետաքրքրական տեղեկություններ է պարունակում այդ մասին: Պարտքը չվճարվելու դեպքում պարտատերը ձեռք էր բերում ստրկացվածի վրա իշխելու լրիվ իրավունք և նույնիսկ կարող էր այդ ստրկին վաճառել Ասորեստանի սահմաններից դուրս (էջ 68 և հետ.): Բացի անմիջական ստրկացումից, որի օրինակ էին հանդիսանում անվճարունակ պարտապանները, այդ նույն ժամանակաշրջանում նկատվում են նաև քողարկված ձեռք թշվառության մեջ ընկած համայնականների կամ նրանց երեխաների «վերակենդանացումը» և «որդեցրումը» ունեւոր համայնականների կողմից (էջ 64 և հետ.):

² Հմտ. И. С. Вендицкая, Сельская община Малой Азии в I—III вв. н. э., ВДИ, № 3, էջ 58:

³ И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, էջ 63 և հետ.: «Հոր և ամուսնու իշխանությունը երեխաների ու կնոջ նկատմամբ, քիչ էր տարբերվում տերոջ իշխանությունից ստրկների նկատմամբ. այսպես, դեռ հին ասորեստանյան ժամանակաշրջանում երեխաները և ստրկուհիները հավասարապես դասվում էին այն գույքի շարքը, որից պարտատերը կարող էր հատուցում վերցնել պարտքի դիմաց» և այլն:

Մյուս կողմից, լինելով տվյալ ստրկատիրական հասարակության օրգանական մասը, համայնքը իր հերթին յուրահատուկ կնիք էր դնում այդ հասարակության վրա: Այսպես, հողի սեփականությունը համայնական ձևի կայունությունը արգելակում էր մասնավոր սեփականության զարգացումը, որ արևելյան ստրկատիրական հասարակությունների զարգացման դանդաղության, նրանց լճացածության պատճառներից մեկն էր: Համայնական կարգերի ազդեցությունն արտահայտվում էր նաև ստրկուհիների շահագործման եղանակի վրա և այլն:

Եվ այսպես, գյուղական համայնքը ներքին զարգացման ընդունակ սոցիալական մի օրգանիզմ էր և այդ տեսակետից բացառություն չէր կազմում հասարակության մյուս բոլոր բաղկացուցիչ մասերի շարքում: Հին հայկական գյուղական համայնքը այդ ասպեկտներով դեռ համարյա ուսումնասիրված չէ, ահա թե ինչու իրավաչափ կամ առնվազն յուրաքանչյուր ձև նրա դերը վկայաբերում որպես փաստարկի հին Հայաստանի հասարակարգի ստրկատիրական բնույթի դեմ կամ ֆեոդալական բնույթի օգտին: Նման կարգի առարկությունը լուրջ ուղի է տալիս հին Հայաստանի հասարակարգի պրոբլեմի ո՛չ բավարար չափով ուսումնասիրված կամ բոլորովին չուսումնասիրված օղակների մանրակրկիտ հետազոտման անհրաժեշտությունը:

* * *

Հելլենիստական աշխարհի սոցիալ-տնտեսական կյանքում գյուղական միջավայրից ո՛չ պակաս կարևոր ասպարեզ է եղել քաղաքը: Հին Հայաստանի համար դա այնքան էլ պարզ չի դրսևորվում, հավանորեն, մասամբ այն պատճառով, որ քաղաքային կյանքը այստեղ չհասավ զարգացման այն աստիճանին, ինչ, օրինակ, հելլենիստական Ասորիքում, Փոքր Ասիայում և Միջագետքում: Բայց դրա գլխավոր պատճառը այսուհանդերձ մնում է աղբյուրների բնույթը, որոնց մեջ հին հայկական հասարակության կյանքի այդ կողմը սքողված է: Տվյալ հարցը, ինչպես և նյութին վերաբերող մյուս հարցերը

մանրամասնորեն քննության են առնված մեր հատուկ աշխատության մեջ¹, և այստեղ մեզ մնում է համառոտակի կրկնել հիմնականը:

Մեր թվականությունից առաջ III—I դարերի Առաջավոր Ասիան գիտեր ստրկատիրական քաղաքի մի շարք տիպեր: Դրանցից մեկը և կարևորագույնը հելլենիստական պոլիսն էր, որ կլասիկ հունական քաղաք-պետությունից ժառանգել էր լուկ կազմակերպական ձևերը, բայց նրանից շատ հեռու էր իր սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական էությունը և այդ տեսակետից ավելի մոտ էր կանգնած հենց հելլենիստական ժամանակաշրջանի քաղաքների մյուս տիպերին: Վերջիններից հայտնի են բաբելական քաղաքները—տեղական ձևերի երկարատև էվոլյուցիայի արդասիք, Փոքր Ասիայի, Ասորիքի նույնպես հին արմատներ ունեցող քաղաք-տաճարները, Պաղեստինի քաղաքները և ուրիշներ²:

Բոլոր այդ քաղաքները, որոնք տարբեր են ծագումով, արտաքին տեսքով, վարչական կառուցվածքով և այլն, երևան են բերում բացահայտ նմանություն գծեր, երբ համեմատում ենք նրանց սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքը և քաղաքական դիրքը հելլենիստական միապետությունների սիստեմում: Նրանք բոլորը կազմված էին բնակչության երկու հիմնական խավերից—ավյալ քաղաքի քաղաքացիական կոլեկտիվի մեջ միավորված լիրավ քաղաքացիների համեմատաբար նեղ ու պարզորոշ զմադրված շրջանից և քաղաքում ու նրան շրջապատող, մասամբ քաղաքային համայնքին, մասամբ առանձին քաղաքացիների պատկանող հողային տերիտորիայի վրա ապրող և աշխատող ստրուկների ու կիսակախյալ ազատների գանդվածից: Քաղաքացիական համայնքները, որոնք հանդիսանում էին ռեալ ու պոտենցիալ ստրկատերերի կոլեկտիվներ

և հակադրված ու վերադասված էին ոչ լիրավ ու իրավագուրկ մնացյալ բնակչությունից, հելլենիստական պետություններում օժտված էին մի շարք արտոնություններով և իրավունքներով—մասնակի ավտոնոմիայի իրավունքով, շատ սուրբերից ու պարհակներից ազատ էին և այլն: Նրանք ինքնավարության օրգաններ ունեին, թագավորների հետ գրագրություն էին վարում իրենց կյանքի տարբեր կողմերի հետ կապված հարցերով: Թագավորները ընդարձակ հողային տարածություններ էին նվիրաբերում քաղաքներին: Հելլենիստական ժամանակաշրջանում թագավորական իշխանության ու քաղաքների միջև այդպիսի հարաբերությունները հանդիսանում էին ըստըրկատերերի դասակարգի տարբեր խավերի դաշինքի, նրա կոնսոլիդացիայի արտահայտություն: Իսկ այդ դաշինքն ու կոնսոլիդացիան միակ միջոցն էին շահագործվող մասսաներին ճնշելու և սանձահարած պահելու, ինչպես նաև պետության՝ երկու կողմերին ձեռնառն ամբողջականությունը պահպանելու համար: Թագավորական իշխանության և քաղաքների միջև եղած հակասությունները երկրորդ պլանն էին մղվում այդ խնդիրների կարևորության ու կենսականության հանգեպ:

Այդ փոխադարձ շահագրգռվածությունը եղել է քաղաքների աճման ու դարգացման համար թագավորների հոգատարության պատճառներից մեկը, հելլենիստական քաղաքաշինության՝ այն վիթխարի պրոցեսի հիմքերից մեկը, որն ընդգրկել էր ամբողջ Մերձավոր Արևելքը և երկու-երեք հարյուրամյակի ընթացքում ծնել հարյուրավոր նոր քաղաքներ: Այդ նույն ժամանակաշրջանում Հայաստանում հիմնվեցին մեկ տասնյակից ոչ պակաս նոր քաղաքներ: Լինելով երկրի ներքին զարգացման արտահայտություն, Հայաստանում քաղաքների բուռն աճումը, դրա հետ մեկտեղ, նաև հելլենիստական քաղաքաշինության ընդհանուր պրոցեսի օղակներից մեկն էր:

Հայաստանում, ինչպես և հելլենիստական աշխարհի մյուս երկրներում, թագավորների հիմնած քաղաքները կրում էին դինաստիական անուններ: Բազմաթիվ Ալեքսանդրիաների, Սելևկիաների, Անտիոքիաների և այլնի նման Հայաստանում

¹ Г. Х. Саркисян, Тиграмакерг, Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960.

² Г. Х. Саркисян, Социально-экономическая роль клинописной нотариально-правовой системы в эллинистической Вавилонии, Eos, XLVIII, 2, Varsoviae-Vratislaviae, 1957, էջ 43 և հետ:

երևան եկան Երվանդաշատը, Երվանդավանը¹, Արշամաշատը², Արկաթիոկերտը³, Արտաշատը⁴, մի քանի Զարեհավաններ, Զարիշատներ, Տիզրանակերտներ և այլն: Մեր թվականության I—II դարերում հիմնվել են Վաղարշապատը, Մծուրնը, հավանաբար նաև Նախճավանը⁵:

Սակայն քաղաքաշինությունը Հայաստանում ուներ նաև իր առանձնահատկությունը: Արևմուտքի ու Արևելքի կլասիկ ստրկատիրական երկրներում քաղաքաշինությունը տարածում է ստացել ստրկատիրական հասարակարգի զարգացման համեմատաբար ուշ էտապներում — հիմնականում հելլենիստական ժամանակաշրջանում — և նախապատրաստվել է քաղաքների տարերային զարգացման նախընթաց երկարատև պրոցեսում, որը Արևելքի ու Արևմուտքի մի շարք երկրներում հանդեպից քաղաքային կյանքի իսկական ծաղկմանը: Ի տարբերություն դրան, Հայաստանում առավել հին քաղաքները, որոնք ստեղծվել էին մեր թվականությունից առաջ III—II դարերում, արդեն քաղաքաշինության արդյունք էին: Փաստորեն միայն Արմավիրն է ու, միգուցե, ևս մեկ-երկու քաղաք, որ, ըստ երևույթին, տարերայնորեն են կազմվել: Մինչ այդ ժամանակները Հայաստանում քաղաքային կյանքի թույլ զարգացման մասին է վկայում, բացի այլ ամենից, նաև քաղաքային բնակչության այն սուր պահանջը, որը առաջացել էր քաղաքաշինության կապակցությամբ և բավարարվում էր օտարերկրյա քաղաքացիների զգալի զանգվածների վերաբնակեցման միջոցով:

Այսպիսով, քաղաքների զարգացումը հին Հայաստանում ընթանում էր անհավասարաչափ: Մի փոքր խտացնելով դույները, կարելի է նույնիսկ ասել, որ քաղաքների զարգացումը հին Հայաստանում սկսվել է այնպիսի կետից, որին ուրիշ եր-

կըրներում նախորդել է երկար ուղի: Պետք է, ենթադրել, որ քաղաքների զարգացման կորագծի այդպիսի յուրովի բնույթը եղել է ամբողջ հին հայկական հասարակության զարգացման առանձնահատկության արտահայտություն:

Իրենց տեսքի ու կառուցվածքի տեսակետից հին Հայաստանի քաղաքները ևս մի տարատեսակ էին հելլենիստական ժամանակի քաղաքների վերը թվարկված տիպերի շարքում: Նրանք կիսամալտոնոմ էին, ունեին կառավարման իրենց օրգանները, իրենց զինված ուժերը, ազատված էին մի շարք հարկերից ու պարհակներից և այլն: Տեղեկություններ են պահպանվել նաև քաղաքային հողագործական գոտու մասին, որը կազմված է եղել գյուղերից ու դաստակերտ-ազարակներից¹: Արտոնյալ քաղաքային համայնքների և հողագործական բնակչության կախյալ մասսայի փոխհարաբերությունները արտացոլված են Մովսես Խորենացու այն հաղորդման մեջ, ըստ որի Վաղարշակ թագավորի հրամանով գեղջուկները քաղաքացիներին պետք է վերաբերվեին «որպես զիշխանս»²: Հիշենք, որ Մովսես Խորենացու ժամանակներում «իշխան» բառը նշանակում էր խոշոր ֆեոդալ: Ահա թե որքան սուր է դրված հարցը Խորենացու մոտ: Նույն պատկերն ենք տեսնում մ. թ. VI դարին վերագրվող Կարկա դե Բեռ Սելոխ քաղաքի ասորական ժամանակագրության այն հաղորդման մեջ, ըստ որի Սեղեկոս I-ը, հիմնելով քաղաքը, այն կոչեց իր անունով «և նրան տվեց ամբողջ մարդը... որպես սարունկներ»³: Այս հաղորդումը, վերաբերվելով մոտավորապես Խորենացու ժամանակներին, նույնքան հարազատորեն է արտացոլում վաղ ժամանակների իրավիճակը, որքան և Խորենացու վկայությունը:

¹ Եղիշե, էջ 63, 79. Փայտասոս Բուզանդ, IV, 19. Մովսես Խորենացի, II, 90:

² Մովսես Խորենացի, II, 8:

³ Н. Пигулевская, Города Ирана в раннем средневековье, М.—Л., 1956, էջ 38 և հետ.:

¹ Մովսես Խորենացի, II, 39, 42, 46:

² Polyb., VIII, 25. Plin., Nat. hist., VI, 9.

³ Plin., նույն տեղում. Steph. Byz., s. v. Ἐπιφανεία:

⁴ Strab., XI, 14. 6. Plut., Luc., 31. Մովսես Խորենացի, II, 49:

⁵ Մովսես Խորենացի, II, 65. Փայտասոս Բուզանդ, IV, 14. Ptol., Geogr., ed. K. Müller, v. I, Paris, 1901, էջ 241:

Հին հայկական քաղաքների առևտրական կապերի մասին, միջազգային առևտրի մեջ նրանց, որպես առևտրական ճանապարհների վրա գտնվող կարևոր տարանցիկ կետերի ու հանգույցների, մասնակցության մասին պահպանվել են բավական շատ տեղեկություններ¹: Կասկածից վեր է, որ միջազգային առևտուրը, իսկ էլ ավելի մեծ չափով՝ երկրի ներքին պահանջմունքները, հատկապես իշխող դատակարգի և արքունիքի պահանջմունքները, պետք է խթանեին արհեստավորական արտադրության շատ ճյուղերի զարգացմանը հին Հայաստանի քաղաքներում: Սակայն, մի կողմից պահպանված աղբյուրների առանձնահատկության և մյուս կողմից այդ քաղաքների ծայրահեղ թույլ հնադիտական ուսումնասիրվածության պատճառով է, որ արհեստավորական արտադրության մասին մեր ունեցած ուղղակի տվյալները աննշան են: Ս. Երեմյանը սուղ տեղեկությունների վերլուծության հիման վրա հանգել է այն եզրակացությանը, որ հին Հայաստանի քաղաքներում զգալի զարգացման են հասել մետաղագործությունը, մետաղյա, սպաղյա, փայտյա զանազան իրերի (զենքի, կենցաղային և պիրճանքի առարկաների) արտադրությունը, կավագործությունը, ջուլհակությունը և այլն: Իր օգտագործած աղբյուրներում նա երևան է բերել շուրջ հիստոն արհեստների հիշատակություն, սակայն այդ տերմինները մեծ մասամբ գտնվում են ասավածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ և անուղղակի կերպով են արտացոլում արհեստների վիճակը Հայաստանում²: Արհեստավորական արտադրությանը վերաբերող տվյալների սղությունը, բնականաբար, հնարավորությունը չի տալիս դատելու նաև այդ արտադրության մեջ ստրուկների մասնակցության մասշտաբների ու սպեցիֆիկայի

¹ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV в. н. э.), изд. 2, Ереван, 1954, էջ 23 և հետ. և 53 և հետ. և ուրիշ:

² С. Т. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 1953, էջ 26 և հետ.:

մասին՝ հելլենիստական աշխարհի մյուս երկրների համեմատությամբ:

Հելլենիստական ժամանակաշրջանում կազմավորված քաղաքները շարունակում էին դեռ գոյություն ունենալ մեր թվականության IV դարում: Ֆեոդալականացած նախարարության դեմ կենտրոնական իշխանության պայքարում նրանք հանդես էին գալիս իրենց դաշնակցի՝ թագավորի զորավոր և նրա հետ միասին ընդունում էին նախարարների և նրանց աջակցող Սասանյանների հարվածները: Թե որքան սուր էր նախարարների ու քաղաքների միջև եղած թշնամությունը, ցույց է տալիս Արշակավանի օրինակը, այն քաղաքի, որը հիմնվել էր IV դարի կեսերին հայոց թագավորի կողմից և կարճ ժամանակ անց՝ կործանվել նախարարների ձեռքով: Այդ նույն օրինակը վկայում է նաև այն մասին, որ քաղաքային կարգերը այն ձևով, ինչ ձևով նրանք կազմավորվել էին հնում, IV դարում արդեն ապրել էին իրենց ժամանակը և հետագա գոյության հեռանկարներ չունեին զարգացող ֆեոդալիզմի սլայմաններում:

Հայաստանի քաղաքներին կատարյալ աղետ բերեց և նրանց մարման պրոցեսը խիստ արագացրեց պարսկական զորքերի արշավանքը IV դարի 50-ական թվականների վերջին—60-ական թվականների սկզբին, երբ կործանվեցին երկրի բոլոր խոշոր քաղաքները¹: Այդ քաղաքներն այլևս չվերակենդանացան, ինչպես * վերակենդանանում էին նախորդ դարերում, նման աղետներից հետո: Որոշ քաղաքներ բոլորովին անհետացան երկրի երեսից, մյուսները կորցրին իրենց նշանակությունը: Այսպես, Երվանդաշատ և Զարիշատ քաղաքները բնավ, իսկ Վան քաղաքը մի քանի դար չեն հիշատակվում աղբյուրներում: Զարեհավանը և Նախճավանը V դարում դարձել էին գյուղեր², Արտաշատը՝ Արշակունիների մայրաքաղաքը, այդ նույն ժամանակներում իջել էր գյուղա-

¹ Փ ա լ ս տ ո ս Բ ու ղ ա ն դ, IV, 24. Մ ո լ ս ե ս Խ ո Ր Ե ն ա Յ Ի, III, 28, 35:

² Ղ ա գ ա ր Փ ա ր տ Կ Ե Կ Ի, էջ 63 և 121:

քաղաքի գրուվյան¹։ Հաճախ հիշատակվում է միայն Վաղարշապատը, որը կրոնական կենտրոն էր։ Տիգրանակերտի մասին մենք հետազայում լսում ենք որպես ավանի մասին², քանի դեռ նա Հուստինիանոսի կողմից վեր չէր ածվել բավականին ուժեղ ամրոցի³։ IV դարի երկրորդ կեսում փլատակներ էր ներկայացնում Մծուրն քաղաքը⁴, որը այլևս երբեք չվերածնվեց։

Ճիշտ է, V դարի երկրորդ կեսում առաջ քաշվեց և մի շարք հարյուրամյակների ընթացքում ծաղկում էր Դվին քաղաքը, բայց նրա վերելքը պայմանավորված էր ոչ թե ներքին պատճառներով, այլ նրանով, որ նա Առաջավոր Ասիայի տարանցիկ առևտրի կարևոր հանգույց և պարսկական, իսկ հետագայում՝ արաբական վարչական կառավարման կենտրոն էր։

Քաղաքների անկումը Հայաստանում շարունակվեց շուրջ հինգ դար։ Քաղաքային կյանքն սկսեց աշխուժանալ միայն IX—XI դդ. և նոր ծաղկման հասավ XII—XIII դդ.։ Սակայն հին քաղաքներից համարյա թե ոչ մեկը չվերածնվեց։ Քաղաքային նոր կենտրոններ՝ Անին, Կարսը, Արծնը և մյուսները առաջացել են աշխարհադրական այլ վայրերում։

* * *

Աղբյուրների առանձնահատուկ բնույթը ոչ պակաս, քան նրանց սղությունը, այս կամ այն չափով ազդում է հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական պատմության բոլոր հարցերի մշակման վրա։ Մասնավորապես, սոցիալ-տնտեսական երևույթների մասին եղած տվյալները բավական չեն, որպեսզի կարելի լիներ տալ ստրկատիրական հասարակարգի զարգացման պարզորոշ պարբերացումը, հենվելով միայն նրանց վրա։ Այնպիսի պրոցեսներ, ինչպես են՝ դաստակերտ-ագա-

¹ Ղաղար Փարպեցի, էջ 144։

² Փավստոս Բուզանդ, V, 27։

³ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 141, 173։

⁴ Փավստոս Բուզանդ, IV, 14։

բակներում աշխատող անմիջական արտագրողների շահագործման մեթոդների փոփոխումը, ազատ համայնական գյուղացիության կախվածության սաստկացումը, հողային սեփականության զարգացումը դեպի ֆեոդալական հողատիրություն և այլն, թեպետև արձանագրվում են առանց տարակուսանքի, բայց առայժմ մեզ պատկերանում են միայն ամենաընդհանուր դժերով, և դժվար է դրանց ժամանակագրությունը ճշգրիտ որոշել։

Այդ պատճառով հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման պարբերացման համար հարկ է լինում դիմել նաև հին հայկական հասարակության կյանքի մյուս՝ քաղաքական ու կուլտուրական բնագավառների զարգացման դժերին։

Անկախ հայ ժողովրդի այս կամ այն ներգաղթած կոմպոնենտի ծագման տեղից, նրա գոյացման, կազմավորման պրոցեսը տեղի է ունեցել Հայկական լեռնաշխարհում, հին արևելյան ստրկատիրական պետությունների շրջապատման մեջ։ Հայերի կյանքի սկզբնական էտապները, նախնադարյան համայնական հասարակարգից դասակարգային հասարակության նրանց անցման և քաղաքական միավորներ կազմելու առաջին ձգտումների ժամանակաշրջանը վերաբերում են մ. թ. ա. I հազարամյակի առաջին կեսին, այսինքն այն ժամանակներին, երբ խոշոր և ուժեղ պետություններ՝ Ասորեստանյան տերությունը, Ուրարտուի պետությունը, Մեդական ու Աքեմենյան պետությունները, փոխեփոխ իրենց իշխանության տակ էին պահում Առաջավոր Ասիայի, այդ թրվում նաև Հայկական լեռնաշխարհի ընդարձակ տարածությունները։

Հայերի քաղաքական զարգացման համար այդպիսի իրագրությունը հազիվ թե բարենպաստ էր։ Այնուամենայնիվ հայկական ցեղերին հաջողվեց բավական ուժեղ միավորում ստեղծել¹, որը մեր թվականությունից առաջ VII դարի վեր-

¹ Մ. Տ. Երեմյան, Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպուրիա երկրում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 3, էջ 59 և հետ։

քերին, մեղացիների և բարեկացիների հետ դաշնակցած՝ հավանորեն մասնակցեց Ասորեստանյան տերութւյան ջախջախման գործում¹։

VI դարի սկզբներին Ուրարտուի պետութւյան տապալումից հետո, որին հայերը նույնպէս պետք է որ աշակցած լինեն, նրանց վիճակից պայքարել մեղացիների, իսկ այնուհետ՝ Աքեմենյան Իրանի դեմ։ Այդ պայքարի վերջին դրվագը հանդիսացան Գարեհ I-ի Բիսուժունյան արձանագրութւյան մեջ նկարագրված իրադարձութիւնները, որից հետո Հայաստանը մտավ Աքեմենյանների տերութւյան կազմի մեջ և միայն վերջինիս անկումով անկախութիւն ձեռք բերեց։

Սակայն այդ նույն պատմական պայմանները—վերոհիշյալ պետութիւնների հետ զանազան գծերով շփումը, ներառյալ նաև ռազմական ընդհարումները—պետք է նպաստեին հայ ժողովրդի տնտեսական ու կուլտուրական աճմանը։ Կուլտուրական շփման արդյունքները, զլխավորապէս ուրարտացիների և պարսիկների հետ, երևում են հայ հեթանոսական կրոնական հավատալիքներում ու վիպական ավանդութիւններում և, հատկապէս վառ կերպով՝ հայոց լեզվի մեջ, որը ուրարտերեն և պարսկերեն լեզուների հետ ընդհանուր բաղմամբով բառեր է պահպանել։

Տնտեսական շփման արդյունքները, աղբյուրների վիճակի պատճառով, շատ ավելի դժուար է որսալ։ Բիսուժունյան արձանագրութիւնը, Հերոդոտը, Քսենոփոնի «Կիրոպեդիան» ու «Անարասիք» և այլն, հնարավորութիւն են տալիս լով ընդհանուր դատողութիւններ անել հայերի մոտ դասակարգային հասարակութւյան առաջացման պրոցեսի մասին։ Այնուամենայնիվ ավելի լավ, քան ներքին գործոնները, այդ աղբյուրներում արտացոլվել է Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման արտաքին գործոնը, այն է՝ Աքեմենյան տերութւյան համահարթող ուժը, թեև այն շատ զգալի չափով

¹ Б. Б. Пиотровский, О происхождении армянского народа, Ереван, 1946, էջ 14 և հետ։

զիջում էր հաջորդած հելլենիստական դարաշրջանի համաման ուժերին, որոնց մասին մասամբ խոսվել է վերևում։

Աքեմենյան տերութւյան քայքայումից հետո, Հայաստանը, սահմանակից մի շարք երկրների նման ինքնուրույն դարձավ և այստեղ գահակալեցին նրա նախկին սատրապները՝ Երվանդյանների տոհմից։ Աքեմենյան տրագիցիաները շատ ուժեղ էին—պոնտական, կապադովկիական և այլ թագավորների նման, Երվանդյաններն էլ իրենց սերած էին համարում պարսկական անվանի տոհմերից մեկից և նույնիսկ, իգական գծով, հենց Գարեհից¹, իսկ պետական կառուցվածքում, պետք է կարծել, դեռ երկար ժամանակ պահպանվել են պարսկական սատրապութւյան² կազմակերպական գծերը։ Միևնույն ժամանակ երկիրը զարգանում էր Սելևկյանների սահմանակից տերութւյան ուժեղ ազդեցութւյան տակ։

Մ. թ. ա. III դարի վերջերին Սելևկյանները կարճ ժամանակով նվաճեցին Հայկական լեռնաշխարհը։ Հայկական հողերի գլուխ կանգնեցին ստրատեգներ Արտաշեսը և Զարեհը (Սարաբոնի մոտ՝ Արտաքսիաս, Զարիագրես)։ Շուտով, 189 թվականին, նրանք անջատվեցին Սելևկյաններից և իրենց թագավորներ հայտարարեցին Հայաստանի տարբեր մարզե-

¹ Ստրաբոնի տվյալներով, հայկական Երվանդյանները, համարվում էին, գուցե և հանդիսանում էին Սմերդիս (Գառմատա) մոզին տապալած յոթ պարսիկներից մեկի՝ Հուդարնեսի (Վիդարնայի) հետնորդներ (XI, 14, 15)։ Իգական գծով Երվանդյանները, ինչպէս երևում է նեմրոթ-գաղի արձանագրութիւններից, իրենց համարում էին Աքեմենյանների հետնորդներ։ Երվանդյաններից մեկը, Հայաստանի սատրապ, ամուսնացած է եղել Աքեմենյան արքայազուսեր հետ (Xen., Anab., II, IV, 8) K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Textband, Berlin, 1890, էջ 303։

² Աքեմենյան տրագիցիաները Հայաստանում բավականին ուժեղ էին դեռ մեր թվականութիւնից առաջ II—I դարերում։ Դրա օրինակ կարող է ծառայել Արտաշես I-ի արձանագրութիւնների արամեերեն լեզուն՝ Աքեմենյանների զիվանատան զարծածական լեզուն, ինչպէս նաև մի շարք այլ երևութիւններ։ Հմմտ. Г. А. Тирация, Ахеменидские традиции в древней Армении, XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР, М., 1960.

րում: Հասավ Երվանդյանների իշխանության վերջը: Արտաշեսի միավորիչ քաղաքականության հետևանքով առաջացավ Մեծ Հայք պետությունը՝ հենց այն տերիտորիայով, որի վրա ընթանում էր հայ ժողովրդի պատմական զարգացումը: Ստրաբոնը, թվարկելով միավորված հողերը, նշում է, որ նրանք բոլորը միայնգու են¹:

Մեծ Հայքի պետություն առաջացումը հայ ժողովրդի պատմության կարևոր հանգուցային կետ հանդիսացավ: Հելլենիստական և, առանձնապես, Սելևկյան պետության զգալի ազդեցության տակ կատարվեցին մեծ վերափոխումներ, հողային², վարչական³, ռազմական և, հավանորեն, նաև այլ ուսմանը արագորեն զարձավ Առաջավոր Ասիայի ուժեղ և խոշոր պետություններից մեկը և, որպես այդպիսին, պահպանեց իր գոյությունը ամբողջ վեց հարյուրամյակ, ընդհուպ մինչև մեր թվականության V դարի սկիզբը:

Այդ վեց հարյուրամյակի ընթացքում Հայաստանը տեսել է վերելքներ ու անկումներ, դինաստիայի փոփոխում: Տիգրան II-ի օրոք եռանդուն նվաճողական քաղաքականությունը մ. թ. ա. I դարի առաջին տասնամյակներում հանգեցրեց Հայաստանի շուրջը խոշոր, տերիտորիայով զգալիորեն նրան քերականցող, տերության առաջացմանը: Այնուհետև Հայաստանը զրկվեց արտաքին նվաճումներով ձեռք բերած երկրամասերից: Մ. թ. I դարի առաջին կեսում պետությունը փոխեփոխ կառավարում էին մերթ ձուտ, մերթ պարթևների դրածոները: Այդ տերությունների մրցակցությունը և Հայաստանի ներքին գործերին նրանց միջամտությունը շարունակվեց մինչև հայկական ժամանակաշրջանում: Ընդհանուր առմամբ, սակայն, հայկական ժամանակաշրջանում Հայաստանը իր անկախությունը պահպանեց և զարգացավ:

¹ Strab., XI, 14. 5.

² Տե՛ս վերևում, էջ 30 և հետ.:

³ Տե՛ս վերևում, էջ 8, ծան. 1:

⁴ Ըստ երևույթին, նույն ժամանակներին է վերաբերում թագավորների նախնիների պաշտամունքի սահմանումը: Այդ ժամանակների ուսմանը արագորեն զարձակվեցին հայաստանյայցի պատմագրության հիմնական ստեղծագործությունները: Սակայն նախքան օգտագործելը, նրանք կարող են մանրակրկիտ հետազոտությունների արժանի ենթարկվել:

տանի ներքին գործերին նրանց միջամտությունը շարունակվեցին նաև հնագույնում, հայ Արշակունիների կառավարման ժամանակաշրջանում: Ընդհանուր առմամբ, սակայն, երկիրը կարողանում էր հաջողությամբ դիմադրվել նրանց հարվածներին և պաշտպանել իր անկախությունը: IV դարում, Տրդատ III թագավորի հաջորդների օրոք, Հայաստանում ուժեղացավ պայքարը թագավորական իշխանության և սեպարատորեն տրամադրված, միշտ Սասանյանների բարոյական ու ռազմական օգնությունը վայելող խոշոր հողատիրական ավագանու՝ նախարարների միջև: Այդ պայքարը ժամանակ առ ժամանակ վեր էր ածվում քաղաքացիական պիլիքի պատերազմների, որոնք բարդանում էին պարսկական զորքերի արշավանքների հետևանքով: Պետությունը հետզհետե կորցնում էր իր ուժերն ու դիմադրողականությունը, և 387 թվականին նրա տերիտորիան բաժանվեց ազդեցության երկու անհավասար մասի՝ Սասանյան Պարսկաստանի ու Հռոմի միջև. դրանցից արևելյան, պարսկական մասն ընդգրկում էր հիմնական հայկական հողերը²: Դա պետության փաստական քայքայումն էր: Թագավորական իշխանությունը զարձակ անվանական, դիվանդանները խաղում էին նախարարները, իսկ քաղաքականության հիմնական գծերը որոշում էր պարսից թագավորը: Երավարանորեն հայկական կենտրոնացված պետությունը պազարեց գոյություն ունենալուց 428 թվականին³: Դա դի-

¹ Այդ պայքարը մանրամասնորեն նկարագրված է V դարի պատմագիր Փավստոս Բուզանդի աշխատության մեջ, ինչպես նաև Մովսես Խորենացու «Պատմություն Հայոց» աշխատության III գրքում:

² Մովսես Խորենացի, III, 42. Ղազար Փարպեցի, էջ 8: Արևմտյան, փոքր մասում Արշակունի թագավորը շատ շուտով փոխարինվեց բյուզանդական կառավարիչով (Մովսես Խորենացի, III, 46):

³ Ղազար Փարպեցին պատմում է, որ Հայաստանում թագավորական իշխանությունը վերացվեց հայ նախարարների խնդրանքով, որոնք վերջին Արշակունի Արտաշեսի դեմ գանդատով դիմել էին պարսից թագավորին: Այդ խնդրանքը, նշում է հեղինակը, լիովին համընկնում էր պարսկական արքունիքի ցանկությունների հետ և ուրախությամբ կատարվեց (Ղազար Փարպեցի, էջ 24 և հետ.):

նաստիաների փոխարինման նման մի բան չէր, ինչպես, օրինակ, իր ժամանակ Արշակունիները փոխարինեցին Արտաշիսյաններին: Հետագայում ծավալված պայքարը՝ կենտրոնացված պետություն ստեղծելու համար, երկար դարեր անարդյունք մնաց և պսակվեց մասնակի հաջողությամբ միայն IX դարի վերջում: Բայց նոր պետությունն ընդգրկում էր Մեծ Հայքի տերիտորիայի սոսկ մի մասը:

IV դարը բեկման ժամանակաշրջան էր հայ ժողովրդի նաև կուլտուրական կյանքի ասպարեզում: Ինչպես հայտնի է, IV—V դարերի սահմանագծում տեղի ունեցավ հայ գրերի դյուտը, և V դարում սկսվեց հայ ինքնատիպ գրականության հովիտ հոսանք, որը դեռ իր ակունքներում տվեց պատմության, փիլիսոփայության, աստվածաբանության և այլ բնագավառներին վերաբերող, ոչ միայն իրենց բովանդակությամբ, այլև զեղարվեստական արժանիքներով ու լեզվով հիանալի առաջնակարգ երկեր: V դարից սկսվում է ազգային ոճի զարգացումը նաև հայ ճարտարապետության, կերպարվեստի, երաժշտության մեջ և այլն: Բայց ի՞նչ է նախորդել այդ երեվոյթներին:

Կուլտուրայի երևույթներն արտացոլող առկա դոկումենտալ աղբյուրներից Հայաստանի հողի վրա առավել հնագույնը հանդիսանում են Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները, որոնք թվագրվում են մ. թ. ա. III—II դարերի սահմանագծով: Այդ արձանագրությունների մեջ գտնում ենք գրական տեքստեր, մասնավորապես մի տեքստ, որի մեջ հիշատակվում են Հեսիոդեսի «Գործեր և օրեր» պոեմի գործող անձերից մեկի և հենց իրեն՝ Հեսիոդեսի անունները, այնուհետև՝ նամակային ժանրի նմուշ, մակեդոնական օրացույցի ամիսների թվարկում և այլն: Ինչպիսի կոնկրետ մեկնաբանություն էլ ստանան այդ տեքստերը¹, մի բան պարզ է հենց

սկզբից՝ դրանք հանդիսանում են դեռևս Երվանդյանների ժամանակներում Հայաստանի վրա հելլենիստական կուլտուրայի ազդեցության վկայությունն ու արտահայտությունը:

Հայաստանում կուլտուրայի հետագա զարգացման շրջափայլից մեզ առաջծմ հայտնի են համեմատաբար հազվագյուտ, բայց դրա փոխարեն խիստ արտահայտիչ օղակներ: Այդպիսի փաստեր են, օրինակ, Տիգրան II-ի հիմնած թատրոնը Տիգրանակերտում, նույնպիսի թատրոնի ստեղծումը Արտաշատում նրա որդի Արտավազդ II-ի կողմից², վերջինիս կուլտուրական գործունեությունը՝ նրա հեղինակած ողբերգությունները, պատմական երկերը, գրված, անշուշտ, հունարեն լեզվով և հունական ոճով³: Դրանցից է, այնուհետև, Գառնիի հեթանոսական տաճարի տիպիկ հումա-հելլենիստական, Միջերկրածովյան Արևելքի և Փոքր Ասիայի համար բնորոշ ճարտարապետությունը⁴, ինչպես նաև նույն բնույթի՝ արվեստի և կենցաղային բազմաթիվ առարկաները, որոնք պեղվել են Գառնիում կամ պատահականորեն գտնվել Հայաստանի տարբեր անկյուններում⁵: Դրանցից է, վերջապես, ավելի ուշ շրջանի պատկանող, նույն Գառնիում պեղված բաղնիքի՝ հունական աստվածությունների պատկերներով և համապատասխան հունարեն արձանագրություններով զարդարված խճանկարային հատակը⁶, հենց բաղնիքի ճարտարապետությունը

¹ Plut., Luc., 29. Crass., 33 Մանրամասնություններ տես Գ. Գոյանի «2000 лет армянского театра», т. I, М., 1952 գրքում (էջ 129 և հետ.):

² Plut., Crass., 33.

³ Տե՛ս К. В. Тревер. Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 23 և հետ.:

⁴ Տե՛ս Б. Н. Аракелян, Гарни, I—II. Г. А. Тирация, Материальная культура древней Армении по данным некрополя и бани в Гарни, Л., 1956 (թեկնածուական զինբրտայի ավտուեֆերատ): Ա. Քալանթար, Հին Վաղարշապատի պեղումները, Երևան, 1935, և ուրիշ.:

⁵ Տե՛ս Б. Н. Аракелян, Мозаика из Гарни, ВДИ, 1946, № 1.

¹ Տե՛ս А. И. Болтунова, Греческие надписи Армавира «Известия Армянского филиала Академии наук СССР», 1942, № 1—2. Я. А. Манандян, Армавирские греческие надписи в новом освещении, Ереван, 1946. К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, էջ 104 և հետ.:

և մի շարք այլ երևույթներ: Ոչ պակաս հատկանշական փաստ է նաև հունարեն լեզվի լայն օգտագործումը ինչպես պետական պաշտոնական կյանքում, որպիսի հանգամանքի վկայություն են հանդիսանում, բացի Արմավիրի արձանագրություններից, նաև Գառնիի, Ապարանի, Տիգրանակերտի թագավորական արձանագրությունները, այնպես էլ, հնարավոր է, մասնավոր կյանքում¹:

Հելլենիստական կուլտուրան, որը մեզ պատկերացնում է թվարկված տեղեկություններով և հուշարձաններով, իհարկե, հայկական հասարակության միայն վերին խավերի սեփականությունն էր, իսկ իր որոշ մասով, ինչպես ցույց են տալիս հենց իրենք՝ հուշարձանները, կարող է բնութագրվել նույնիսկ նրպես պալատական կուլտուրա:

Նրա հետ մեկտեղ, Հայաստանում, անտարակույս, դարգանում էր և հասունանում նաև մի այլ կուլտուրա, որը արտացոլվել է ժողովրդական ճարտարապետության դեռևս չպահպանված հուշարձաններում, ինչպես նաև, օրինակ, Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված վիպական երգերում ու զրույցներում և այլն, որը և նախապատրաստեց հայկական ազգային կուլտուրայի, հատկապես մատենագրության և ճարտարապետության, V դարում սկսված դարմանալի վերելքը: Այդ կուլտուրայի բազիսացուցիչ մասն էր և ինքը՝ հայոց լեզուն:

Կարելի է վկայարեբել նաև հայերի կրոնը՝ բազմաստվածությունը, որը, ըստ երևույթին, հատուկ է եղել բոլոր Ֆին ժողովուրդներին: Նա իր մեջ ընդունել է արեմենյան ժամանակ

¹ Հմմտ. Մայրթիայի շրջանից ծագող հունարեն արձանագրությունը (K. B. Тревер, հիշ. աշխ., էջ 244 և հետ.), ինչպես նաև էջմիածնի հունարեն արձանագրությունը (նույն տեղում, էջ 251 և հետ.): Վերջինիս հեղինակը հռոմեական սպա է և հռոմեացի, բայց ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ արձանագրության լեզուն լատիներենը չէ (որով զրվում էին հռոմեական պաշտոնական արձանագրությունները Հայաստանում, հմմտ. K. B. Тревер, հիշ. աշխ., էջ 212 և հետ., 223 և հետ. 262 և հետ.), այլ հունարենը, որը, ըստ երևույթին, ավելի հասկանալի և տարածված է եղել Հայաստանում: Նրկու արձանագրություններն էլ վերաբերվում են մեր թվականության II դարին:

նակաշրջանում իրանական, իսկ հելլենիստականում՝ հունական տարրեր, և այդպիսի շերտակալման հետևանքով նրա պանթեոնում ներկայացվել են մի շարք սինկրետիկ աստվածություններ, ինչպես, օրինակ, Արև-Տիր-Ապոլոն և Լուսին-Անահիտ-Արտեմիս, որոնք մեծարվում էին Արմավիրի տաճարում², կամ Վահագն-Հերակլ՝ Աշտիշատի տաճարում³ և այլն: Այդ կրոնը, որն ընդգրկվում էր նաև թագավորի նախնիների աստվածացումն ու պաշտամունքը, թերևս, նաև հենց թագավորի անձի պաշտամունքը³, իր վախճանը գտավ դարձյալ IV դարում, երբ Հայաստանը քրիստոնեությունն ընդունեց որպես պետական կրոն⁴:

Հին Հայաստանում կյանքի տարբեր կողմերի զարգացման պրոցեսների թուուցիկ ակնարկից արդեն երևում է, որ հելլենիստական ժամանակաշրջանը հին Հայաստանի հասարակության համար դարձավ հզոր մղման և հետագա բուռն վերելքի շրջան—կազմակերպվեց պետություն, աշխուժացան առևտրական կապերը, աճեցին քաղաքներ, ծաղկեց առաջավոր հունական կուլտուրայի տարրերով բեղմնավորված հայկական կուլտուրան. ընդամենը երկու հարյուրամյակի ընթացքում Հայաստանը—Արեմենյանների պետության հյուսիսային ծայրամասում դռնվող սատրապությունը—մ. թ. ա. I դարի սկզբներին վերաճեց Առաջավոր Ասիայի ամենահզոր պետության: Այնուհետև պարզորոշ տեսնում ենք, որ այդ բոլոր պրոցեսները, անցնելով մի շարք աստիճաններ, իրենց ավարտմանն են հասնում մոտավորապես միևնույն ժամանակ՝ մ. թ. IV դարի շուրջը—կենտրոնացված պետությունը կործանվում է, քաղաքային կյանքը դեպի անկում է դիմում, կուլտուրան ու կրոնը արմատական փոփոխություններ են ապրում:

² Տե՛ս Գ. X. Саркисян, Тигранакерт, էջ 36 և հետ.:

³ Փ ա մ ս ո ղ ո թ ու զ ա ն դ, III, 14:

⁴ Գ. X. Саркисян, հիշ. աշխ., էջ 33 և հետ.:

⁵ Ա զ ա թ ա ն դ ե դ ո ս, էջ 404—412, 421—424. Հ ո վ հ ա ն Մ ա մ ե ի կ ո ն յ ա ն, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941, էջ 78—144:

Միանգամայն ակներև է, որ հայ հասարակութեան վեր-
նաշենքի այդ բոլոր կողմերի զարգացման գծերը, որոնք ինք-
նին ուրվագծում են որոշակի ժամանակաշրջան, պատմական
զարգացման առանձին ինքնուրույն դարաշրջան, ենթադրում
են իրենց հիմքում համապատասխան բազիսի, սոցիալ-տն-
տեսական այնպիսի կարգի առկայություն, որը սկզբունքո-
րեն տարբեր է հաջորդած դարաշրջանի հասարակարդից՝
Ֆեոդալիզմից, այն է՝ ստրկատիրական հասարակարգի առ-
կայությունը:

* * *

IV դարի Հայաստանում ֆեոդալական հարաբերություն-
ների տիրապետման, գերակշռության փաստը, ինչպես ար-
դեն ասվել է վերևում, հիմք էր ծառայում այն պնդումների
համար, թե հին հայ հասարակութեան բնույթը՝ ընդհանրա-
պես և հին հայկական պետականության, հատկապես Արշա-
կունիների պետության բնույթը՝ մասնավորապես, ֆեոդալա-
կան է եղել¹:

¹ Նկատում է նաև պորբլեմի հաշտողական լուծման փորձ: Հայ-
աստանում ֆեոդալական հասարակարգի կազմավորումը վերագրում են
մեր թվականության I դարին, հայ Արշակունիների թագավորության
սկզբին, իսկ նախորդող մինչֆեոդալական ժամանակաշրջանում որո-
շակի տեղ է հատկացվում ստրկատիրական հասարակարգի ինստիտու-
տներին Այդ տեսակետի էկլիկտիկ բնույթը ակներև է. համերաշխելով մա-
սումբ նոր տեսակետի հետ, այն միաժամանակ գտնվում է Հայաստանի
պատմության պարբերացման ավանդական սխեմայի գրկում, իսկ սա-
կր արժանանքով, վերջին հաշվով, հասնում է մինչև Մովսես Խորենա-
ցին: Նախաբարության դադարաբարությունը իր պատկերացմամբ առաջին
Արշակունի հանդիսացող Վաղարշակի անվան տակ ստեղծել է մեծ ու-
ֆորմատորի, հայկական թագավորության գրեթե բոլոր հիմքերի ստեղ-
ծողի, նախաբարական կարգերի հիմնադրի կերպարը, նրա մեջ կեն-
տրոնացնելով այն ամենը, ինչը իրականում կազմավորվել, ստեղծվել է
տարբեր ժամանակներում, բազմաթիվ սերունդների կյանքի ընթաց-
քում: Հետագայում այդ կերպարի գծերը հայագետ պատմաբանները
վերագրել են հայ Արշակունիների ղինաստիայի իրական պատմական
հիմնադրը Տրդատ I-ին, որը թագավորել է մեր թվականության I դարի
կրկնորդ կեսում: Արշակունիները՝ իշխանության զուտ անցնելու ժամա-

իրականում, սակայն, հին հայկական պետականություն-
ը, ի դեմս Արշակունիների պետության, IV դարում ապրում
էր իր անկման շրջանը, մինչդեռ հայկական ֆեոդալական
հասարակությունը այդ ժամանակաշրջանում գտնվում էր
դեռևս իր երկար ճանապարհի սկզբում:

Իրականում, Արշակունիների կողմից կառավարվող,
ֆեոդալական թվացող պետական ապարատը լուրջ որոշ չափով
ֆեոդալականացած էր, բայց իր էությունը մնում էր ստրկա-
տիրական պետական ապարատ, դեռևս մեր թվականու-
թյան առաջ II դարում կազմավորված պետության հետագա
զարգացման արդյունք: Նա, իհարկե, որոշ էվոլյուցիա էր
ապրել—տնտեսական բազիսի զարգացումն ու փոփոխումը
հանգեցնում էին քաղաքական վերնաշենքի համապատաս-
խան զարգացման ու փոփոխման, պետական կարգը հարմար-
վում էր նոր պայմաններին, նրանում ստեղծվում էին նոր
հիմնարկներ և անհետանում՝ հները: Որպեսզի հասկանալի
լինի, թե ի՞նչ կարգի փոփոխությունների մասին է խոսքը,
կարելի է մատնանշել, որ ի հաճույս ֆեոդալների ծնունդ ա-
ռած դասակարգի, կենտրոնական իշխանությունը հարկա-
զրբված էր, որոշ էտապում, ճանաչել պետական կարևորագույն
պաշտոնների ժառանգականության կարգը նախաբարական
տոհմերի ներսում, իսկ է՛լ ավելի առաջ, ըստ երևույթին,

նախի, որպես Հայաստանի պատմության բեկման ժամանակաշրջանի
պատկերացումը, երկար ժամանակ եղել է հայ պատմագրության հիմնա-
կան կոմպանիից մեկը (տե՛ս թեկուզ՝ Н. А до н. э. Армения в эпоху
Юстиниана, էջ 427 և հետ.): Սակայն այդ պատկերացումը, լինելով
Վաղարշակ—Տրդատի կերպարի ֆեոդալացման հետևանք, ըստ էության
սեղ պատմական հող չունի: Ըստ արժանվույն գնահատելով Տրդատ
I-ի աչքի ընկնող գործունեությունը, Արշակունիների իշխանության
զուտ անցնելու փաստի մեջ հնարավոր չէ, այնուամենայնիվ, ինչ-
որ ավելի բան տեսնել, քան ղինաստիայի փոխարինում, իհարկե, կապված
քաղաքական, կուլտուրական բնագավառներում, նույնիսկ երկրի տն-
տեսական կյանքում տեղի ունեցած որոշ փոփոխությունների հետ,
որոնց նշանակությունը սակայն, հարկավոր չէ չափազանցնել:

աստրապային իշխանության ժառանգականությունը դավառ-
ներում, որը վերջի վերջո հանգեցրեց գավառների վերածմանը
նախարարների ֆեոդալական սեփականություն¹: Կարելի է
մատնանշել նաև պետության հրաժարումը, հօգուտ եկեղեցու,
թագավորական դատավորության կարգից, թագավորական
դատավորների ինստիտուտից, որը, ըստ երևույթին, Հայաս-
տանում գոյություն է ունեցել հելլենիստական աշխարհի
հարևան երկրների օրինակով², և այլն:

Ինքնըստինքյան զարմանալի չէ այն փաստը, որ քաղա-
քական վերնաշենքը իրեն ծնունդ տված տնտեսական կարգից
ավելի երկար ապրեց և շարունակեց իր գոյությունը նոր հա-
սարակարգի սկզբնական էտապներում, հարմարվելով նրա
պահանջմունքներին. պատմությունը այդպիսի շատ օրինակ-
ներ գիտե: Բայց հելլենիստական մի շարք թագավորություն-
ների ֆոնի վրա, որոնք կազմավորվում կամ քայքայվում էին
ներքին ու արտաքին քաղաքական բարեհաջող կամ անբարե-
հաջող իրադրության համեմատ, հայկական թագավորության
կայունության փաստը, թագավորություն, որը երկար դարեր
գիմարել է հին աշխարհի երկու հզոր, նրան մասերի ծվա-
տող տերություններին, պահանջում է լրացուցիչ բացատրու-
թյուն:

Բանն, անկասկած, այն է, որ, ի տարբերություն ցեղերի
և ազգությունների զուտ քաղաքական միավորումներ կազմող
հելլենիստական ժամանակաշրջանի մի շարք պետություն-
ների, Հայաստանը պատկանում էր այն պետությունների
թվին, որոնք կազմավորվել են միասնական միալեզու ժողո-

¹ Տե՛ս Очерки истории СССР (III—IX вв.), М., 1858, էջ 174 և
հետ., 183 և հետ. (Մ. Երեմյանի բաժինը):

² Տե՛ս Մ ո վ ս ե ս Խ ո ռ ե ն ա ց ի, II, 8: Հարևան երկրներից՝
թագավորական գատավորության և թագավորական դատավորների էնս-
տիտուտը գոյություն ունեւ Պարթևների պետության մեջ, որտեղ այն
ժառանգվել է, թերևս, Սելևկյաններից: Տե՛ս С. В. Welles, Dura
Pergament 21. Hypothek und Exekution am Euphratufer im I Jahrhun-
dert n. Chr., „Zeitschrift für Savigny—Stiftung für Rechtsgeschichte.
Romanische Abteilung, LVI. 1936, էջ 101 և հետ.:

վրրդի հիմքի վրա: Այդ իսկ պատճառով, նրանք իրենց մեջ
կրում էին քայքայման ավելի փոքր վտանգ, իսկ արտաքին,
պետությունների վերոհիշյալ տիպի համար կործանարար,
արհավիրքները այնպիսի երկրի համար, ինչպես Հայաստանն
էր, ընդհակառակը, որոշ իմաստով ամրապնդող, միացնող
գործոն էին, որը ապահովում էր պետության լայն պաշտպա-
նությունը բնակչության տարբեր խավերի կողմից:

Սակայն, այսուհանդերձ, պետական կարգը չէր հասնում
հասարակության սոցիալ-տնտեսական զարգացման ընթաց-
քին, և նոր պայմաններին նրա հարմարվելը չէր կարող շա-
րունակվել անվերջ: Բանը անշեղորեն հանգում էր պետու-
թյան սոցիալական բազայի նեղացմանն ու թուլացմանը:
Տնտեսական և քաղաքական ավելի ու ավելի մեծ հզորություն
ձեռք բերելուն զուգընթաց, հողատեր-ֆեոդալները գնալով
ավելի էին ձգտում ազատագրվել թագավորական իշխանու-
թյունից: Նախարարության սեպարատիզմը հասարակության
ֆեոդալականացման արտահայտությունն էր, կոնկրետ կեր-
պով՝ տնտեսության նատուրալացման, ապրանքային արտա-
դրության կրճատման, արտաքին տնտեսական կապերի ժա-
մանակավոր թուլացման:

Հելլենիստական ժամանակաշրջանի ծնունդ հանդիսացող
ժանրաշարժ և բազմաճյուղ պետական ապարատը ֆեոդալա-
կան հարաբերությունների զարգացման նոր պայմաններում
կաշկանդում ու ծանրաբեռնում էր հողատիրական ավագա-
նուն: Մովսես Խորենացին, իր «Պատմութիւն Հայոց» աշխա-
տությունը եզրափակող «Ողբ»-ում գրում է Արշակունիների
մասին. «...թագաւորք խիստք և շարաշարք, բեռինս բառնա-
լով ծանունս և դժուարակիրս, հրամանս տալով անտանելիս»:
Այստեղ պատմագիրը հանդես է գալիս ո՛չ թե աշխատավոր
մասսաների դիրքերից, ինչպես կարող էր այդ թվալ առաջին
հայացքից, այլ որպես նախարարության գաղափարախոս:
Նախարարներն իրենց ի վիճակի էին զգում ինքնուրույն, ա-
ռանց Արշակունիների անհանդիստ ու պահանջկոտ իշխանու-
թյան օգնության, իրագործելու այն ֆունկցիաները (դրանց

նոր, ֆեոդալական, ձևափոխությունը), որ առաջ կատարում էր այդ իշխանությունը:

Արշակունիների կենտրոնացված իշխանության ճգնաժամը իր ամբողջ ուժով երևան եկավ IV դարում: Առկա աղբյուրների մեղ ընձեռած տեսադաշտի սահմաններում այդ ճգնաժամը կատարի պայքարի ձև ընդունեց թագավորական իշխանության և նախարարության միջև. մի որոշ շափով հաջողվում է ի հայտ բերել նաև քաղաքների մասնակցությունը նրանում: Արտաքին ուժերի՝ Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի էքսպանսիայի սաստկացման պայմաններում տեղի ունեցած այդ պայքարը, անցնելով մի շարք փուլեր, ինչպես հայտնի է, հանդեպըց թագավորական իշխանության վերացմանը Հայաստանում, որի մասին արդեն ասվել է վերևում: Կասկածից վեր է, որ ճգնաժամը դրսևորվել է նաև այլ ոլորտներում—ժողովրդական մասսաների՝ կեղեքվող դյուզաջի-համայնականների, քաղաքի ու գյուղի չքավորության և ստրուկների շարժման մեջ, սակայն այդ մասին մենք կարող ենք դատել V դարի հեղինակների ամենամշուշապատակնարկներից միայն:

Արշակունիների կենտրոնացված իշխանության քաղաքական ճգնաժամը ստրկատիրական հասարակարգից ֆեոդալիզմին անցման պրոցեսը բնութագրող տնտեսական երկվությունների խտացրած արտահայտությունն էր:

Դա Հայաստանի ստրկատիրական սոցիալ-տնտեսական ֆորմացիայի ճգնաժամի վերջին, եզրափակիչ էտապն էր:

Քննարկված նյութերը, չնայած իրենց ծայրահեղ սահմանափակությանը, թույլ են տալիս, թեև ամենաընդհանուր գրծերով, պատկերացնել այդ ֆորմացիայի հիմնական երևույթներն ու պրոցեսները և երևան բերել, նույնպես ընդհանուր ձևով, հին հայկական հասարակության զարգացման ուղու որոշակի առանձնահատկությունները, որոնք ուրվագծելու

փորձով էլ մենք հանրադումարի կրեերենք ներկա աշխատությունը:

Մեր թվականությունից առաջ I հազարամյակում, գտնվելով հին և հելլենիստական Արևելքի զարգացած ստրկատիրական երկրների ծայրամասում, Հայաստանի հասարակարգը շեք կարող անցնել և շանցավ զարգացման կանոնական ուղի՝ առաջացում և ամրապնդում—ծաղկում—ճգնաժամ և անկում: Ընդհանրապես ծայրամասային հասարակության զարգացման տեմպերը անհավասարաչափ են լինում, քանի որ, հենվելով հարևան ավելի զարգացած երկրների՝ կյանքի տարբեր բնազավառներում ձեռք բերած նվաճումների վրա և օգտագործելով դրանք, նա ոչ միայն արագացնում է իր զարգացումը, այլև հաճախ շրջանցում նրա առանձին փուլերը, արագ քայլերով հասնելով այն երկրներին, որոնք խթանել են նրա զարգացմանը:

Հասկանալու համար, թե ինչո՞ւմն էր Հայաստանի զարգացման անհավասարաչափությունը, հարկավոր է հիշել, որ հելլենիստական ժամանակը հին Արևելքի երկրների համար եղել է ստրկատիրական հասարակության ավելի քան երկու հազար տարվա պատմության եզրափակիչ էտապ, մի ժամանակաշրջան, որը անմիջականորեն հանդեպըց ֆեոդալական հասարակության անցմանը: Հելլենիստական ժամանակաշրջանում, իսկ Արևելքի որոշ երկրների համար մասամբ էլ դրանից առաջ, նկատվում է աշխատավոր, մասնավորապես հողագործական, բնակչության շահագործման ձևերի՝ մեծ բաղմազանություն: Դրանցից մի քանիսը հիշեցնում են ֆեոդալական շահագործման ձևերը: Բնորոշ է դառնում հողի վրա նստեցված ստրուկը՝ իր ոչ-մեծ տնտեսությամբ, որը, ճիշտ է, նրա հետ միասին պատկանում է ստրկատիրոջը: Սաստկանում է պատ դյուզաջիության շահագործումը, բարձրանում նրա կախման աստիճանը և տեղի է ունենում նրա՝ հողին մասնակի ամրացման պրոցես: Մի կողմից՝ այդ և նման երևույթները դեռ դուրս չեն գալիս ստրկատիրական հասարակարգի շրջանակներից, հայտանշելով լոկ նրա ճգնաժամը, և իրենցից ներկայացնելով այնպիսի մեթոդների որոնումներ,

որոնք ընդունակ են երկարացնելու նրա գոյությունը, մյուս կողմից՝ դրանք արդեն ապագա ֆեոդալական հարաբերությունների տարրերի սաղմերն են, որոնք առաջանում են ստորկատիրական հասարակության ներսում և նախապատրաստում նրա անկումը:

Հենց այդ բարդ, ճգնաժամի գծեր կրող տնտեսական իրադրության մեջ է ներգրավվում Հայաստանը հելլենիստական ժամանակաշրջանում, իր թիկունքում շունենալով, սակայն, վարգացման այն երկար ուղին, որի արդյունքն էր հանդիսացել այդ իրադրությունը: Հաղիվ սկսելով վարզանալ ստրկատիրության ուղիով, Հայաստանը միանգամից մուտք գործեց ստրկատիրական հասարակության այն ստադիան, որը նախորդել էր ֆեոդալիզմին: Այդ պատճառով, նա փաստորեն չկարողացավ ապրել ստրկատիրական տնտեսության այն ծաղկման ժամանակաշրջանը, որը տարբեր ժամանակներում և տարբեր ձևերով հատուկ է եղել Հին Արևելքի երկրներին ու հունա-հռոմեական աշխարհին, և, հետևաբար, չկարողացավ լրիվ շափով ստեղծել ստրկատիրական հասարակության համար բնորոշ մի շարք սոցիալական և քաղաքական ձևեր ու հիմնարկներ: Իրա շնորհիվ, սակայն, Հայաստանի զարգացման տեմպերը, հին արևելյան հասարակությունների համեմատությամբ, սրբնթաց էին և նրա անցումը ֆեոդալական հարաբերություններին ավելի հեշտությամբ կատարվեց: (Հայտնի է, որ տվյալ արտադրանական փոխարինումը ամենից ավելի դժվար է ընթանում այնտեղ, որտեղ այդ արտադրանական շղթան ամենից ավելի է արմատացել): Հայաստանը արդեն մեր թվականության առաջին դարերում դուրս եկավ ծայրամասային երկրի վիճակից և այնուհետև ինքն սկսեց խթանիչ և քաղաքակրթիչ դեր խաղալ հարևան երկրների նկատմամբ:

* * *

Վերջացնելով, ուզում ենք մի քանի խոսք ասել հին Հայաստանի հասարակարգի պրոբլեմի արմատական լուծման հեռանկարների մասին:

Սկզբում մենք խոսեցինք աղբյուրների երկու մեծ խմբերի մասին՝ արտաքին ու ներքին, և ընդգծեցինք վերջինների նկատմամբ առաջինների գերակշռության փաստը: Այդ գերակշռությունը, սակայն, չպետք է համարել ճակատագրական ու վերջնական: Հին Հայաստանի պատմության արտաքին աղբյուրների գումարը, իհարկե, կարող է աճել, բայց հազիվ թե այն աճի էական չափով: Եթե խոսելու լինենք, օրինակ, առավել կարևոր՝ հունա-հռոմեական աղբյուրների մասին, ապա այսօր էլ մենք օգտվում ենք նրանց համարյա թե այն նույն շարանից, որը սրանից 50—100 տարի առաջ արդեն հայտնի էր հայագետներին: Ընդհակառակը, ներքին աղբյուրներն ընդունակ են, ինչպես ցույց է տալիս վերջին տասնամյակների պրակտիկան, ուժեղ աճման, և, ըստ երևույթին, Հայաստանի պատմաբանների ու հնագետների մոտակա տարիների խնդիրը պետք է լինի՝ ձգտել բարձրացնել նրանց դերը, իսկ այնուհետև ապահովել նրանց գերակշռող նշանակությունը հին Հայաստանի պատմությունը մշակելու գործում, շանտեսելով, իհարկե, արտաքին աղբյուրների տվյալների հետագա մանրակրկիտ հետազոտությունն ու որոնումը:

Նշված նպատակին հասնելու ուղին ինչպես եղած նյութի խոր ուսումնասիրությունն ու գիտական շրջանառության մեջ մտցնելն է, այնպես էլ նորի ձեռքբերումը:

Մասնավորապես, դեռ շատ բան կարող են տալ վաղ միջնադարի հայ հեղինակները, եթե նրանք դիտվեն համապատասխան տեսանկյունով, և, առանձնապես, Մովսես Խորենացին, որի «Պատմութիւն Հայոց»-ի տեքստը իսկապես որ անսպառ գանձեր է պարունակում: Թերևս, այդ բնագավառում կենտրոնական խնդիրը հենց «Պատմութիւն Հայոց»-ի պրոբլեմի-լուծումն է: Իսկ պրոբլեմը փոխադարձաբար միմյանց հետ կապված երկու հարցի մեջ է՝ թվագրության և հավաստիության: Ինչպես հայտնի է, Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն»-ը անցյալ դարի վերջին—ներկա դարի սկզբին ենթարկ-

վեց խիստ, անշուշտ, շափազանցրած, քննադատություն¹։ Այդ քննադատության ծայրահեղություններից շատերը մերժվել են հենց այն ժամանակ, իսկ նրա մի շարք այլ դրույթներ հերքվել են հետագայում²։

«Պատմութիւն Հայոց»-ի թվագրության հարցում սովետական հետազոտողների կարծիքները ներկայումս համընկնում են՝ այն համարվում է V դարի երկ։ Այնուամենայնիվ, այդպիսի բուն քննադատությունից հետո, անհրաժեշտություն են ներկայացնում լրացուցիչ նոր հետազոտությունները, որոնք նորից ու նորից գային հաստատելու այդ կարծիքի ճշտությունը և նոր ավանդ մտցնեին աշխատության հավաստիության վերաբերյալ մեր պատկերացումների մեջ։

Վերջին ժամանակներս նկատվում է Մովսես Խորենացու աշխատության ուսումնասիրության նոր ուղի—փորձ է կատարվում պարզելու նրա հաղորդած այս կամ այն տեղեկության հավաստիության աստիճանը՝ լինի դա աղբյուրագիտական վերլուծության միջոցով կամ այլ ճանապարհով, բայց այդ փորձը սերտորեն շփափվելով թվագրության պրոբլեմի հետ³։ Այդպիսի ուղին նույնպես արդյունավետ է թվում, այն

¹ Մովսես Խորենացու վերաբերյալ գրականությունը հսկայական է։ Բազմաթիվ քննադատական գործերից նշենք Գ. ր. Մալախյանի աշխատությունները, որոնց մեջ հանրագումարի են բերված «Պատմութիւն Հայոց»-ի տեքստին և նրա հեղինակին ներկայացված բոլոր հիմնական մեղադրանքները՝ *Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского. Опыт критики источников, ч. I. Исследование, ч. II. Материалы, М., 1896. Армянские Аршакиды в Истории Армении, Моисея Хоренского, ч. I, Исследование, ч. II. Материалы, М., 1903*։

² Օրինակ՝ Ֆ. Կոնիբերի «Մովսես Խորենացու ժամանակի մասին», «Մովսես Խորենացու «Պատմության» աղբյուրայ խնդիրը», «Մովսես Խորենացու «Պատմության» ժամանակի մասին» աշխատություններում («Հանդես ամսօրյեա», 1902—1903 թթ.), Մ. Արեղյանի «Հայ ժողովրդական աստապելները Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության մեջ» գրքում (Վաղարշապատ, 1899), Ստ. Մալխասյանի «Մովսես Խորենացու աղեղծվածի շուրջը» աշխատության մեջ (Երևան, 1940) և ուրիշ։

³ Տե՛ս օրինակ, Б. Б. Пиотровский, О происхождении армянского народа, Ереван, 1946. Ն. Մանանդյան, Արմավիրի հու-

տալիս է իր պտուղները և, բացի դրանից, օբյեկտիվորեն օգնում է նաև թվագրությունը վերջնականապես ճշգրտելու գործին։

Չի կարելի նաև ավարտված համարել առկա, ճիշտ է, ոչ հարուստ, վիճաբարկան նյութի հետազոտությունը¹։ Օրինակ՝ Արմավիրի կամ Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրությունների ուսումնասիրվածությունը բավարար չէ։ Մյուս արձանագրություններից նույնպես դեռ կարելի է արժեքավոր նյութ քանել։ Նույնը վերաբերում է նաև նյութական կուլտուրայի հուշարձաններին։

Հին Հայաստանի և նրա ներքին կյանքի վերաբերյալ տեղեկությունները բազմապատկելու ամենամեծ և ռեալ հույսերը, իհարկե, կապված են հնագիտական պեղումների հետ²։

Գառնիում կատարվող պեղումները ամեն տարի նոր հետաքրքրական նյութ են մատակարարում մեր թվականության առաջին դարերի Հայաստանի պատմության և կուլտուրայի

նարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությամբ, երևան, 1946, С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, № 1. К. В. Тревер. Очерки по истории древней Армении, էջ 105—114։ Գ. Ն. Սարգսյան, Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մովսես Խորենացու մոտ, «Բանբեր Մատենագարանի», 1956, № 3. И. М. Дьяконов, К. Б. Старкова, Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армении, ВДИ, 1955, № 2 և ուրիշներ։

¹ Հայաստանի պատմության վիճաբարկան հուշարձանները, որոնք վերաբերում են մինչև V դարի ժամանակաշրջանին, ընդամենը շուրջ երկու տասնյակ, հավելված են Կ. Վ. Տրեվերի «Очерки по истории культуры древней Армении» գրքում (М., 1953)։ Բացառություն են կազմում Սևանա լճի շրջանում ավելի ուշ գտնված երեք կոթողները՝ Արտաշես I-ի արամեական արձանագրություններով, որոնք կրկնում են նույն շրջանում նախկինում գտնված համանման երկու կոթողների բովանդակությունը։ Այդ երեքից մեկը հրապարակել է Գ. Ա. Տիրացյանը (Новонайденная арамейская надпись Арташеса I, ИАНА, 1956, № 3)։

² Б. Н. Аракелян, Археологические работы в Армении «Вестник Академии наук СССР», 1961, № 1.

վերաբերյալ¹, և արդեն տվել են, մյուս արժեքների հետ մեկտեղ, այնպիսի հուշարձան, ինչպիսին է բաղնիքի խճանկարով զարդարված հատակը՝ հունարեն արձանագրություններով², իսկ նախավերջին՝ 1961 թ. սեզոնում՝ արամեական գրերով հետաքրքրական արձանագրություն: Բայց միայն Գառնիի պեղումները չեն կարող նյութ ապահովել ուրարտական հուշարձանների և վաղ-միջնադարյան Գվինի միջև ընկած ամբողջ հազարամյակի պատմությունը լուսաբանելու համար: Պատմական Հայաստանի, բարեբախտաբար Սովետական Հայաստանի տերիտորիայում գտնվող, չորս մայրաքաղաքների—հայկական քաղաքներից հնագույն, Ուրարտուի պատմության խորքերը հասնող Արմավիրի, հին Հայաստանի ամենախոշոր ու ամենափայլուն Արտաշատ քաղաքի, իրենց ժամանակվա ծաղկուն Վաղարշապատ ու Երվանդաշատ քաղաքների—պեղումները հանդիսանում են հայ հնադեպերի առաջնահերթ խնդիրը³: Չի կարող կասկած լինել այն մասին, որ այդպիսի պեղումներն ընդունակ են լույս աշխարհ հանելու ինչպես նյութական կուլտուրայի առաջնակարգ հուշարձաններ, այդ թվում՝ ճարտարապետական ու վիճազրական կոթողներ, այնպես էլ անորչա կյանքն ու կենցաղը բնութագրող ոչ պակաս արժեքավոր բազմաթիվ նյութեր:

¹ Տե՛ս Բ. Ն. Արաքելյան, Գարնի, I. Результаты работ археологической экспедиции Института истории Академии наук Армянской ССР, 1949—1950 гг. (Античный период), Ереван, 1961. *նույնը*, Գարնի, II, Результаты работ Гарнийской археологической экспедиции 1951—1955 гг. (Античный период), Ереван, 1956.

² Բ. Ն. Արաքելյան, Мозаика из Гарни, ВДИ, 1956, № 1.

³ Առաջիմ այդ քաղաքները հնադեպերին կամ բուրբուխին հետազոտված չեն (Արտաշատ, Երվանդաշատ), կամ հետազոտված են չափազանց թույլ (Արմավիր, Վաղարշապատ): Տե՛ս Ս. Վ. Тер-Аветисян, Археологическое обследование городища «Древний Армавир», «Научный сборник, посвященный 20-летию установления Советской власти в Армении», Ереван, 1941. Ա. Քալախանյան, Հին Վաղարշապատի պեղումները, Երևան, 1935:

О ПУТЯХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ

(Резюме)

Армянская историческая литература, исключительно обильная и богатая, восходит к V веку и снабжает историков средневековья ценнейшими данными; перед ней бледнеет значение иноязычных, хотя и весьма важных, источников по этому периоду истории Армении. Предшествующий период — до IV—V вв. — являет обратную картину. Здесь на первый план выступает группа иноязычных источников, составляя тот материал, на основе которого преимущественно воссоздается история древней Армении. Конечно, определенную и все возрастающую роль здесь играет также местная, армянская группа источников.

Легко представить себе, насколько разнохарактерна информация, получаемая из источников по средневековью и по древности. В первом случае она многосторонне характеризует внутренний строй армянского общества, во втором — неизбежно оставляет его в тени. Характеризуемая этим трудность изучения общественного строя древней Армении толкала его первых исследователей к перенесению и распространению представлений о феодальном строе Армении, созданных на основе более поздних данных, также на древний период, и к приспособлению сохранившихся о нем скудных сведений к этим представлениям. Именно так поступил Николай Адонц, которому принадлежит первая серьезная и успешная попытка проникнуть в сущность армянского феодализма.

Опираясь на данные Плиния Старшего о том, что Армения делилась на 120 стратегий, Н. Адонц стремился доказать, что армянские феодальные княжества — нахарарства существовали уже в I в. н. э. Это мнение, однако, не подтверждается конкретным анализом упомянутого свидетельства Плиния и недавним окончательным установлением этимологии термина «нахарар», как «тот, кто держит первое место, начальник», первоначально являвшегося, как выясняется, синонимом термина «сатрап».

Достаточно рельефно вырисовывается эволюция нахарарства и стратегий на фоне развития института землевладения и земельной собственности в древней Армении. В эллинистический период в состав царской земли входила подавляющая часть территории армянского государства. В дальнейшем происходило постепенное «расползание» фонда царской земли, сначала медленное, затем все более стремительное, за счет чего возрастало храмовое, городское, в особенности — нахарарское землевладение. В IV в. основная масса земли уже принадлежала церкви и нахарарским родам, которые пробрались даже в самое сердце царских владений — область Айрарат.

По пути, проложенному Н. Адонцем, пошли также Я. А. Манандян и ряд других исследователей, датируя начало феодализма различными по отдаленности временами — от доурартского периода до эпохи Тиграна II (первая половина I в. до н. э.).

Однако стремление выявить собственное лицо социально-экономического строя древней Армении неизбежно должно было привести к пересмотру этой точки зрения. С. Т. Еремяню была выдвинута и обоснована в ряде статей новая концепция. С. Т. Еремян пришел к выводу о рабовладельческом характере общественного строя древней Армении и дал следующую периодизацию его развития: период общинно-рабовладельческий (VII—IV вв. до

н. э.), период расцвета рабовладельческой экономики (III в. до н. э. — II в. н. э.), период кризиса и упадка рабовладельческих производственных отношений (III—IV вв. н. э.).

В настоящее время, наряду с признанием большинством историков точки зрения о рабовладельческом характере древнеармянского общества, имеется и критика ее. Однако основной огонь этой критики бьет по неверной цели. Критики упорно утверждают, что эта концепция основана якобы лишь на аналогии или даже отождествлении общественного строя древней Армении со строем античных рабовладельческих обществ, полагая, по-видимому, что только путем доказательства идентичности общественного строя какой-либо страны греческому или римскому рабовладельческому строю и можно прийти к выводу о его рабовладельческом характере. Не учитывается то обстоятельство, что и эти два общества — греческое и римское — во многом были различны между собой, не говоря уже о существеннейших отличиях от них, свойственных восточным рабовладельческим обществам.

Рациональное зерно этой критики состоит в том, что действительно до сих пор основное внимание уделялось общим вопросам социально-экономического развития древней Армении и мало сделано для выяснения его особенностей.

В этом направлении наиболее существенным нам представляется вопрос о формах эксплуатации, связанных с земледелием. Важное значение здесь имеет дальнейшее исследование экономической природы частновладельческих хозяйств — агараков и дастакертов, принадлежавших царю, знати, храмам, духовенству, городам и т. д. О них написано довольно много, но не всегда с учетом того, что армянские источники об этих хозяйственных единицах относятся не ранее, чем к V в. н. э., и, следова-

тельно, сохраняют лишь пережиточные и остаточные данные о более древних этапах их эволюции.

Комплексное изучение всех контекстов этих терминов, содержащихся в исторической литературе V века, а также данных армянского перевода библии, сделанного в тот же период, показало, что слово «дастакерт» в то время употреблялось в двух различных смыслах. В одном из них оно полностью совпадало и являлось взаимозаменяемым с термином «агарак», обозначая вместе с ним «пахотное поле, усадьбу, поселение», находящееся в частном владении. В другом употреблении слово «дастакерт» сохраняло свое первоначальное значение «созданный, сотворенный рукой, рукотворный», в каком оно было заимствовано из персидского языка в парфянский период. В случаях такого употребления, «дастакерт» мог обозначать любой объект, если только речь шла о создании, сотворении этого объекта кем-либо.

Разграничение употреблений слова «дастакерт» исключает возможность затемнения его смысла как хозяйственной единицы, агарака, посредством навязывания ему чуждых для него черт, например, черт, свойственных городам.

С дастакертами-агараками прочно увязывается категория непосредственных производителей-земледельцев, называющихся в источниках «мшак». Мшак — это не всякий земледелец, но земледелец, который обрабатывал чужую землю в качестве наемного рабочего, арендатора или крепостного. Важнейшие сведения о мшаках содержатся в рассказе Лазара Парбеци о причислении персами двух духовных лиц — армян, в наказание, к категории «царских мшаков». Рассказ обрисовывает положение мшаков как рабское или близкое к рабскому.

Перебазировав эти представления на почву армянских царских и частновладельческих хозяйств — дастакер-

тов-агараков, мы получим то направление, в котором надлежит искать характеристику трудившихся там земледельцев. Их черты напоминают широко распространенную в древней Передней Азии категорию производителей материальных благ — посаженных на землю рабов; можно, однако, усмотреть в них и крепостных; но ведь весь наш материал освещает картину IV—V вв., времени интенсивного процесса феодализации, а задача состоит в определении положения жителей дастакертов-агараков до этого процесса. Решиться спроецировать картину IV—V веков в глубь истории можно лишь имея там какую-то реальную опору. Такую опору мы видим, прежде всего, в соответствующих данных о сопредельных странах доэллинистического, эллинистического периодов и первых веков н. э., которые говорят в пользу определения статуса земледельцев также армянских дастакертов-агараков как рабов, посаженных на землю, если не в IV—V веках, то, во всяком случае, не в очень отдаленном прошлом. Такой вывод подтверждается и прямыми данными Мовсеса Хоренаци о том, что рабы и военнопленные в древней Армении поселялись в дастакертах. Этим, разумеется, не исключалась возможность применения и других побочных форм эксплуатации в дастакертах-агараках.

Исторические источники не дают возможности ответить на вопрос о характере методов эксплуатации, существовавших формам, о которых шла речь. Однако нет нужды связывать начало процесса селения рабов на землю обязательно с феодализацией общества. Это явление, конечно, знаменовало собой кризис классической рабовладельческой эксплуатации, основанной исключительно на внеэкономическом принуждении, но от первых признаков этого кризиса до кризиса и падения рабовладельческого строя было еще очень и очень далеко. Более того, эти признаки сопровождались на первых порах значительным ростом и разветвлением рабовладельческой системы,

выражавшимся, прежде всего, в интенсивном увеличении географического ареала рабовладельческих обществ, включении в него периферийных стран. В данном случае мы имеем в виду историю эллинистического периода, но аналогичные явления прослеживаются и в древневосточной, и в римской истории.

Для Армении, являвшейся одной из таких периферийных стран, зарождение системы эксплуатации сидящих на земле рабов смело можно отнести к периоду более отдаленному, чем процесс феодализации, связывая его с включением Армении в единый процесс развития эллинистического мира. При этом внутренние истоки данной системы в Армении можно усмотреть в условиях архаичного патриархального рабства, а каналы процессов трансформации последнего непосредственно в указанную систему — в чертах известного сходства, роднившего эти две — позднюю и архаичную — формы рабства.

Период развития рабовладельческого общества, когда начинается и получает распространение селение рабов на землю, характеризуется также усилением влияния рабовладельческих форм эксплуатации на эксплуатацию свободного, прежде всего — земледельческого населения. Классическим примером этих встречных процессов может служить развитие римского колоната, но в той или другой форме и интенсивности они были свойственны и другим рабовладельческим обществам.

Для Армении также, хотя и в общих чертах, но вполне определенно, можно констатировать процесс сближения статуса жителей дастакертов-агараков — сидящих на земле рабов — и жителей деревень — крестьян-общинников, означавший некоторое улучшение положения первых и ухудшение — последних.

Однако и здесь все суждения основаны на источниках, выхватывающих лишь последние этапы изучаемых

процессов. А как обстояло дело с армянской общиной в эллинистическое время и в первые века н. э.? Этот вопрос из всех рассматриваемых не только наименее изучен, но и наиболее трудно доступен для изучения, и, нам кажется, пока возможна только его теоретическая постановка.

Сама по себе сельская община никогда не являлась признаком какой-либо общественно-экономической формации. При наличии необходимых условий она могла существовать не только при феодализме, что обычно подчеркивается, но и при рабовладельческом строе, и, в отдельных случаях, при капитализме (например, в России). Если отвлечься от той неверной и неисторической мысли, что сельская община абсолютно косна и способна лишь бесконечно долго распадаться вследствие бесконечно долгого процесса социальной дифференциации, то придется признать, что в ней, как и во всяком общественном организме, неизбежно отражаются характерные для общества, составной частью которого она является, социальные взаимоотношения. Например, внутри сельских общин рабовладельческих стран складывались рабовладельческие отношения, разумеется, определенным образом трансформированные специфическими условиями общинной жизни. Являясь органической частью данного общества, община, в свою очередь, накладывала на него свой специфический отпечаток.

В этих аспектах древнеармянская община почти не изучена, почему и нельзя считать правомерной или своевременной обычную ссылку на ее роль, как на аргумент против рабовладельческого или за феодальный характер общественного строя древней Армении.

Не менее важной, чем сельская местность, ареной социально-экономической жизни в эллинистическом мире был город. Передняя Азия III—I вв. до н. э. знала целый ряд типов рабовладельческого города, из коих наиболее:

распространенным был эллинистический полис. Из других типов известны вавилонские города, города-храмы Малой Азии, Сирии, города Палестины, Финикии и т. д. Все эти города, столь разнообразные, обнаруживают черты явного сходства, когда речь идет об их социально-экономической структуре и политической роли в системе эллинистических монархий. Гражданские общины, представлявшие собой коллективы реальных и потенциальных рабовладельцев, в эллинистических государствах были наделены целым рядом привилегий и прав; цари практиковали обширные земельные дарения городам: Союз между царской властью и городами в эллинистический период был выражением консолидации различных слоев класса рабовладельцев в целях подавления и удержания в узде эксплуатируемых масс, а также сохранения политической целостности государства, выгодной для обеих сторон. Имевшиеся между царской властью и городами противоречия отступали на второй план перед важностью и жизненностью этих задач.

Эта же взаимная заинтересованность была одной из основ эллинистического градостроительства, грандиозного процесса, охватившего весь Передний Восток и в течение двух-трех столетий породившего сотни новых городов. В это же время в Армении возникло не менее десятка новых городов. Будучи выражением внутреннего развития страны, бурный рост городов в Армении явился вместе с тем и звеном в общем процессе эллинистического градостроительства. Города Армении, основанные, как и в других странах эллинистического мира, царями, носили династические названия. Подобно многочисленным Александриям, Селевкиям, Антиохиям и т. п., в Армении появились Еревандашат, Ервандаван, Аршамашат, Аркатиокерт, Арташат, по нескольку Заришатов, Зарехаванов, Тигранакертов; в I—II вв. н. э. были основаны Вагаршапат, Мцурн, вероятно — Нахчаван.

Однако градостроительство в Армении имело и свою специфику. В то время как в классических рабовладельческих странах Запада и Востока оно было подготовлено предшествующим длительным процессом стихийного роста городов, приведшего в ряде стран к подлинному расцвету городской жизни, в Армении уже наиболее древние города были продуктом градостроительства. Подобная специфика кривой роста городов была выражением особенностей линии развития древнеармянского общества в целом.

В отношении своего облика и устройства города древней Армении представляли собой еще одну разновидность среди перечисленных выше типов городов эллинистического времени. Эти города продолжали существовать еще в IV веке, однако городской строй в том виде, в каком он сложился в древности, к этому времени уже изжил себя и не имел перспектив дальнейшего развития.

Подлинной катастрофой для армянских городов, сильно ускорившей процесс их захирения, было нашествие персидских войск в конце 50-х — начале 60-х годов IV века; города больше не оправались, как оправлялись они раньше после подобных катастроф.

Упадок городов, начавшийся в Армении в IV—V вв., продолжался около пяти столетий. Городская жизнь оживилась лишь в IX—XI вв. и достигла нового расцвета в XII—XIII вв. Однако почти ни один из древних городов не возродился. Новые городские центры возникли в новых географических пунктах.

Имеющихся данных недостаточно, чтобы дать четкую периодизацию развития рабовладельческого строя в Армении, опираясь только на социально-экономические явления. Приходится, поэтому, обращаться к совокупности линий развития также других областей жизни древнеармянского общества. Из обзора их эволюции явствует, что

эллинистический период стал для него временем могучего толчка и последовавшего бурного развития: сложилось государство, оживились торговые связи, выросли города, зацвела армянская культура, оплодотворенная элементами передовой греческой культуры; в течение каких-нибудь двух столетий Армении — небольшая сатрапия на северной окраине государства Ахеменидов — выросла в одно из самых крупных государств Передней Азии. Далее мы видим, что все эти процессы, пройдя ряд ступеней, приходят к своему завершению приблизительно в одно и то же время — около IV века н. э.: гибнет централизованное государство, приходит в упадок городская жизнь, культура и религия переживают коренные изменения.

Очевидно, что линии развития различных сторон надстройки армянского общества, очерчивающие собой определенный период, отдельную самостоятельную эпоху исторического развития, предполагают наличие в своей основе соответствующего базиса, социально-экономического строя, принципиально отличного от строя последовавшей эпохи — феодализма, а именно — рабовладельческого строя.

Факт преобладания, господства в Армении VI—V вв. феодальных отношений, как известно, брался за основу для утверждения феодального характера древнеармянского общества вообще и, в частности, феодального характера древнеармянской государственности, в особенности — Аршакидского государства. На деле же древнеармянская государственность в образе Аршакидского государства доживала свой век в то самое время, когда армянское феодальное общество находилось еще в начале своего долгого пути. На деле государственный аппарат, руководимый Аршакидами, был лишь до определенной степени феодализировавшимся, приспособившимся к новым условиям, но, по существу своему — рабовладельческим госу-

дарственным аппаратом, немалое значение для продления жизни которого имел тот факт, что Армения, в отличие от многих этнически пестрых государств, сложившихся в эллинистический период, принадлежала к числу государств с единой одноязычной этнической основой.

Однако государственный строй не поспевал за ходом социально-экономического развития общества, и процесс его приспособления к новым условиям не мог продолжаться бесконечно. Дело неуклонно шло к ослаблению социальной базы государства.

Политический кризис централизованной власти Аршакидов, разразившийся в IV веке и осложненный энергичным вмешательством мощных соседей — Рима и Персии, был концентрированным выражением экономических явлений, характеризовавших процесс перехода от рабовладельческого строя к феодализму. Это был последний, завершающий этап кризиса армянского рабовладельческого строя в целом.

Рассмотренные материалы, несмотря на их крайнюю ограниченность, позволяют в общих чертах реконструировать основные явления этого строя и выявить определенную специфику линии развития древнеармянского общества.

В I тысячелетии до н. э. Армения, находясь на окраине развитых рабовладельческих стран древнего, а затем — эллинистического востока, не могла пройти и не прошла канонического пути развития: зарождение и укрепление — расцвет — кризис и упадок. Темпы развития всякого периферийного общества неравномерны, так как, опираясь на достижения соседних более развитых стран в различных областях жизни и используя их, оно не только ускоряет свое развитие, но даже зачастую и минует отдельные этапы его, быстрыми шагами догоняя страны, стимулировавшие его развитие.

Чтобы понять, в чем состояла неравномерность развития Армении, нужно вспомнить, что эллинистический период для стран Древнего Востока — это завершающий этап более чем двухтысячелетней истории рабовладельческого общества. Это время, когда получают распространение новые формы эксплуатации, которые пока не выходят за рамки рабовладельческого строя, указывая лишь на его кризис и представляя собой поиски методов, способных продлить его существование, но которые вместе с тем являются предпосылками возникновения элементов будущих феодальных отношений внутри рабовладельческого строя, подготовляющими его падение.

В эту-то сложную и уже отмеченную чертами кризиса экономическую обстановку и включается Армения в эллинистический период, не имея, однако, за плечами того длительного пути развития, результатом которого была эта обстановка. Едва начав развиваться по пути рабовладения, она перешагнула в ту стадию рабовладельческого общества, которая предшествовала феодализму. Она поэтому фактически не успела пережить периода расцвета рабовладельческой экономики, того расцвета, который наблюдался в разные сроки и в различных формах в странах Древнего Востока и в греко-римском мире и, следовательно, не успела в полной мере создать ряда присущих рабовладельческому обществу социально-экономических и политических форм и учреждений. Благодаря этому темпы развития Армении, по сравнению с древневосточными странами, были стремительны, и переход ее к феодальным отношениям оказался облегченным. (Известно, что смена способа производства труднее всего протекает там, где он более всего укоренился). Армения уже в первые века нашей эры вышла из положения периферийной страны и в дальнейшем сама стала играть стимулирующую роль в отношении сопредельных стран.

ԳԱԳԻԿ ԽՈՐԵՆՈՎԻՇ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
ГАГИК ХОРЕНОВИЧ САРКИСЯН

Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման
ուղիների մասին

Խմբագրությանը՝ Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆԻ

Հրատ. խմբագիրներ՝ Ա. Ա. ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ
Վ. Ա. ԱՆԴՐԵԱՍՅԱՆ

Նկարչական ձևավորումը՝ Լ. Ա. ՍԱԴՈՅԱՆԻ
Տեխ. խմբագիր՝ Հ. Լ. ԳՈՐՈՅԱՆ
Սրբագրիչ՝ Ս. Ա. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ՎՖ 00645, ԽՀԽ 754, Հրատ. 2130, պատվեր 393, տիրաժ 2500

Հանձնված է արտադրության 23/VIII 1962 թ., ստորագրված է տպագրության 17/XI 1962 թ., տպագրական 6 մամուլ, հրատ. 4,22 մամուլ

Քուղի՝ 84×108¹/₃₂: Գինը 25 կ.:

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատ. տպարան, Երևան, Բարեկամության 24